

Національний університет цивільного захисту України
Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кердивар Валентин Віталійович

УДК 159.9

ДИСЕРТАЦІЯ

СИНДРОМ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ІЗ ЗОНИ
ЛОКАЛЬНОГО ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

053 – «Психологія»

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____В.В. Кердивар

Науковий керівник: Христенко В.Є., кандидат психологічних наук, доцент

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Кердивар В.В. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 – соціальні та поведінкові науки, спеціальність 053 – «Психологія». – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2020.

Дисертацію присвячено вирішенню наукового завдання щодо встановлення психологічних особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб (далі - ВПО), які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на сході України. Актуальність завдання зумовлена сучасними українськими реаліями, які характеризуються крайньою нестабільністю, локальним військовим конфліктом, погіршенням політичної та економічної ситуації, масовим переміщенням вимушених переселенців. Це стало одним з найбільших викликів, що постали перед Україною з часів її незалежності. Подолання негативних наслідків вимушеного переміщення та забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб вбачається одним з першочергових завдань української держави. Масовий характер вимушеного переселення характеризується великою кількістю соціально-психологічних проблем, які властиві процесу вимушеної міграції. Вона, у свою чергу, характеризується підвищеним рівнем агресивності, відчуттям тривоги і розгубленості, втрати почуття впевненості, нервово-психічної напруженості, що нерідко призводить до девіантної поведінки особистості та негативно позначається на результатах її адаптації.

Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду існуючих підходів до аналізу проблеми синдрому жертви довели багатозначність і семантичну невизначеність терміну «синдром жертви» у психології, що є наслідком його використання в різних контекстах. Більшість авторів розуміють

жертву, як результат злочинних дій в кримінальній психології. Психологічний стан, що формується внаслідок тривалого травмуючого досвіду суб'єктивного усвідомлення невідконтрольності подій під впливом деструктивних чинників зовнішнього середовища й внутрішніх особистісних факторів, має тенденцію до генералізації на інші сфери діяльності та життя.

Проблема вивчення особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщеної особи в умовах вимушеного переселення – маловивчена галузь наукових досліджень. Особливості поведінки особистості з синдромом жертви в умовах вимушеного переїзду вивчені недостатньо, а в межах психології діяльності в особливих умовах, синдром жертви досліджувався дуже мало до теперішнього часу.

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та нові підходи до вирішення наукової проблеми, що виявляється в розкритті особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту.

Науково-дослідна робота за темою дисертації проводилася на базі центрів надання адміністративних послуг міста Харкова та пожежно-рятувальних підрозділів ГУ ДСНС України в Харківській, Донецькій, Чернігівській, Черкаській, Луганській областях та міста Києва. Всього дослідженням охоплено 997 внутрішньо переміщених осіб та 63 працівники центрів надання адміністративних послуг і практичних психологів ДСНС України.

Дослідження проводилось в декілька етапів:

На першому етапі було проведено експертне опитування серед двох груп державних працівників, до яких увійшли психологи ДСНС України. Експерти описали прояви поведінки внутрішньо переміщених осіб безпосередньо в момент переїзду, серед яких були зміни в афективній та когнітивній сферах. Це дозволило нам порівняти їх з проявами синдрому жертви та спостерігати деякі збіги, які й увійшли до анкети опитування другої групи експертів з числа соціальних працівників. Таким чином ми виокремили

прояви синдрому жертви, які спостерігаються саме у внутрішньо переміщених осіб та визначили їх інтенсивність. До таких проявів увійшли: агресивність; підвищений рівень емоційного дискомфорту; переконаність в тому, що інші люди більш успішніші і щасливі; заикленість на негативі; егоцентричність.

У роботі наведено показники оцінки задоволеності життям, що відображає реалізацію потреб внутрішньо переміщених осіб у відповідності до власних мотивів, установок, стилів тощо. За результатами даних, високий рівень задоволеності життям притаманний 19% (193 особи), близько половині ВПО властивий середній рівень, 45% (448 осіб) досліджуваних переселенців указали на середній рівень загальної задоволеності життям, а 36% (356 осіб) відмітили низький рівень задоволеності життям.

До встановлених показників навченої безпорадності, які впливають на формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб, входять показники рівня ситуативної тривожності та рівня суб'єктивного контролю. Діагностуючи рівень ситуативної тривожності встановлено, що більшості осіб притаманний середній рівень ситуативної тривожності – 509 особи (51,05 %), високий рівень ситуативної тривожності відзначався у 136 осіб – (13,64%), низький рівень ситуативної тривожності виявлено у 352 осіб (35,31%).

Розглянувши результати за методикою рівня суб'єктивного контролю, ми встановили, що за шкалою загальної інтернальності ВПО продемонстрували наступні результати: низький рівень – 43,5% опитуваних (434 респонденти), середній рівень – 30% опитуваних (229 респондентів) і високий рівень – 26,5% опитуваних (334 респонденти). Такий показник свідчить про те, що у переселенців переважає низький рівень інтернальності. Інтернальність характеризує значущі події, як результат своєї власної діяльності. Переселенці, які продемонстрували низький інтернальний тип, делегують іншим причини власних невдач та перемог. При цьому, їх поведінка не може бути спрямована на досягнення успіху шляхом розвитку нових навичок, більш детальної обробки інформації та вирішення більш складних завдань для себе. Під час зовнішнього спостереження переселенці-інтерналі складають враження не

дуже впевнених у собі людей. У житті вони демонструють кваліть, відсутність спрямованості на результат, не вміють планувати власний час та роботу.

За результатами методики діагностики показників і форм агресії відзначаються високі показники шкали підозрілості. Майже кожен другий вимушений переселенець (47%) із недовірою і підозрою відноситься до будь-якої допомоги, зокрема з боку держави. Вимушені переселенці вважають, що їм надають незручне житло, низькооплачувану роботу, а також доведеться повертати витрачені на них державою кошти тощо.

Високі показники за шкалою почуття провини свідчать про те, що багато хто ВПО звинувачують себе в тому, що не змогли передбачити негативний розвиток подій, не вчасно прийняли рішення про переселення, не взяли з собою необхідні речі, документи і т. п.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що із загальної кількості внутрішньо переміщених осіб у 8% спостерігається синдром жертви, який проявляється на фоні підвищеного рівня тривожності після 6 місяців за умов не вирішення основних потреб.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- у вітчизняній психології запропоновано підхід до вивчення синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту;
- визначені та проаналізовані основні соціально-психологічні детермінанти виникнення синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб;
- розроблено та апробовано батарею психодіагностичних методик, що дозволяє встановлювати наявність/відсутність синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб;

удосконалено:

- шляхи та методи виявлення серед постраждалих від надзвичайної ситуації воєнного характеру тих, хто потребує психологічної допомоги та

підтримки;

набуло подальшого розвитку поняття «синдром жертви внутрішньо переміщеної особи», що відображає істотні зміни і трансформації в адаптації до нових умов життя у внутрішньо переміщених осіб, які зазнали значного негативного впливу у зв'язку із ситуацією вимушеного переїзду та стали жертвами подій війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання практичними психологами Державної служби України з надзвичайних ситуацій та працівниками соціальних служб Міністерства соціальної політики України при розробці рекомендацій та цільових програм щодо мінімізації негативних психологічних наслідків впливу надзвичайної ситуації воєнного характеру на людину.

Ключові слова: синдром жертви, внутрішньо переміщена особа, віктимологія, менталітет жертви, переселенець, воєнний конфлікт.

SUMMARY

Kerdyvar V.V. Victim syndrome in internally displaced persons from the zone of local military conflict. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a PhD in 05 – social and behavioral sciences, specialty 053 – «Psychology». – National University of Civil Defence of Ukraine, State Emergency Service of Ukraine, Kharkiv, 2020.

The dissertation is devoted to the solution of the scientific problem of establishing the psychological features of the manifestation of the victim syndrome in internally displaced persons affected by the military conflict in eastern Ukraine. The urgency of the task is due to modern Ukrainian realities, which are characterized by extreme instability, local military conflict, deteriorating political and economic situation, mass displacement of internally displaced persons. This has been one of the

biggest challenges facing Ukraine since its independence. Overcoming the negative consequences of forced displacement and ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons is seen as one of the priority tasks of the Ukrainian state. The mass nature of forced resettlement is characterized by a large number of socio-psychological problems inherent in the process of forced migration. It, in turn, is characterized by an increased level of aggression, feelings of anxiety and confusion, loss of confidence, nervous and mental tension, which often leads to deviant behavior of the individual and negatively affects the results of its adaptation.

The general theoretical and methodological levels of consideration of existing approaches to the analysis of the problem of victim syndrome have proved the ambiguity and semantic uncertainty of the term «victim syndrome» in psychology, which is a consequence of its use in different contexts. Most authors understand the victim as the result of criminal activity in criminal psychology. The psychological state, which is formed as a result of long traumatic experience of subjective awareness of the uncontrollability of events under the influence of destructive factors of the external environment and internal personal factors, tends to generalize to other areas of activity and life. The problem of studying the peculiarities of the manifestation of the victim's syndrome in an internally displaced person in the conditions of forced relocation is a little-studied field of scientific research. Peculiarities of the behavior of a person with the victim's syndrome in the conditions of forced relocation have not been studied enough, and within the psychology of activity in special conditions, the victim's syndrome has been studied very little so far.

The dissertation presents a theoretical generalization and new approaches to solving a scientific problem, which is manifested in the disclosure of the features of the victim syndrome in internally displaced persons from the zone of local military conflict.

Research work on the topic of the dissertation was conducted on the basis of the centers of administrative services of the city of Kharkiv and fire and rescue units of the State Emergency Service of Ukraine in Kharkiv, Donetsk, Chernihiv, Cherkasy

, Luhansk regions and the city of Kyiv. In total, the study covered 997 internally displaced persons and 63 employees of administrative service centers and practical psychologists of the SES of Ukraine.

The study was conducted in several stages:

At the 1st stage, an expert survey was conducted among 2 groups of civil servants, which included psychologists of the SES of Ukraine. These experts described the behaviors of internally displaced persons directly at the time of relocation, which included changes in the affective and cognitive spheres and behaviors. This allowed us to compare them with the manifestations of the victim syndrome and observe some coincidences, which were included in the questionnaire of the second group of experts from among social workers. This allowed us to identify those manifestations of the victim syndrome that are observed in internally displaced persons and to determine their intensity. Such manifestations included: aggression; increased level of emotional discomfort; the belief that other people are happier and happier; obsession with negativity; egocentrism.

The paper presents indicators of life satisfaction assessment, which reflects the realization of the needs of internally displaced persons in accordance with their own motives, attitudes, styles, etc. According to the data, a high level of life satisfaction is inherent in 19% (193 people), about half of IDPs have an average level, namely 45% (448 people) of the surveyed migrants indicated an average level of overall life satisfaction, 36% (356 people) noted low level of life satisfaction.

Indicators of learned helplessness, which affects the formation of the victim syndrome in internally displaced persons, which includes indicators of the level of situational anxiety and the level of subjective control. According to the results of the diagnosis of the level of situational anxiety, it was found that most people have an average level of situational anxiety – 509 people (51.05%), high level of situational anxiety was observed in 136 people – (13.64%), low level of situational anxiety was found in 352 people (35.31%).

Considering the results according to the method of the level of subjective control, we found that the scale of general internality – internally displaced persons

showed the following results: low level - 43.5% of respondents (434 respondents), medium level - 30% of respondents (229 respondents) and high level - 26.5% of respondents (334 respondents). This figure indicates that migrants have a low level of internality. Internality characterizes significant events as a result of one's own activity. Immigrants who have demonstrated a low internal type delegate to others the reasons for their own failures and victories. At the same time, their behavior cannot be aimed at success by developing new skills, more detailed information processing and solving more complex problems for themselves. During external observation, intern migrants give the impression of not very confident people. In life they show weakness, lack of focus on results, do not know how to plan their own time and work .

According to the results of the method of diagnosis of indicators and forms of aggression, there are high indicators of the suspicion scale. Almost every second (47%) IDP with distrust and suspicion refers to any assistance, including - and from the state. Internally displaced persons believe that they will have to return the money spent by the state on them, they are placed in inconvenient housing, social services will not be able to provide them with good work, and etc.

High scores on the scale of guilt indicate that many of them blame themselves for failing to anticipate such a negative development, not in time to decide on resettlement, not taking with them the necessary things, documents, and etc.

As a result of the study, it was found that of the total number of internally displaced persons, the number of people with the victim syndrome is 8%. The victim syndrome is manifested in displaced persons against the background of increased anxiety. This syndrome begins to appear after 6 months if the basic needs of internally displaced persons are not addressed.

The scientific novelty of the obtained research results is that:

for the first time the main psychological factors of occurrence and features of the manifestation of the victim syndrome in internally displaced persons from the zone of local military conflict are substantiated;

improved:

- an idea of the main determinants of the syndrome of the victim in internally displaced persons from the zone of military conflict;

- diagnostic tools for assessing the negative manifestations of internally displaced persons from the zone of local military conflict;

The concept of “IDP victim syndrome” has been further developed, reflecting significant changes and transformations in the adaptation to new living conditions of IDPs who have been significantly affected by the relocation situation and have been victims of war.

The practical significance of the results of the study is to clarify the psychological features of the victim syndrome in internally displaced persons from the area of local military conflict, considering the characteristics of traumatic military events that can be implemented in training, retraining and work of psychologists of the State Emergency Service, situations and employees of social services of the Ministry of Social Policy of Ukraine who take part in providing humanitarian and psychological support to internally displaced persons.

Key words: victim syndrome, internally displaced person, victimology, victim mentality, immigrant, military conflict.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Кердивар В.В. Аналіз передумов виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення в межах України. *Теорія і практика сучасної психології*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2018. №2. С. 203–206.

2. Кердивар В.В. Поглиблений психологічний аналіз вразливих категорій внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. Херсон, 2019. №1. С. 217–222.

Стаття у науковому періодичному виданні інших держав з напряму, з якого підготовлено дисертацію:

3. Kerdyvar V.V. Projev přímé agrese vynucených přestěhovalců z východních regionů ukrajiny. *Sciences of Europe*. Praha, 2020. Vol.4, №49. P. 52–54 .

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації та засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Кердивар В.В. Нагальні соціально-психологічні проблеми вимушених переселенців. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності національної гвардії України*: зб. тез доп. VIII наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 бер. 2017 р.). Харків: Нац. акад. нац. гвардії України, 2017. С. 61–62.

5. Кердивар В.В. Психологічна корекція кризових станів і порушень соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовтня 2017 р.). Київ: Ін-т держ. упр. у сфері цивільного захисту, 2017. С. 190–192.

6. Кердивар В.В. Психологічні проблеми адаптації вимушених переселенців зі Сходу України до нових умов життя. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 вер. 2017 р.). Харків: Нац. акад. нац. гвардії України, 2017. С. 97–100.

7. Кердивар В.В. Психологічне супроводження соціалізації вимушених переселенців із зони АТО. *Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2017 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2017. С. 140–142.

8. Кердивар В.В. Вимушено переміщені особи: віктимологічний аспект. *Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 2018 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2018. С. 195.

9. Кердивар В.В. Психологічні наслідки вимушеного переїзду в інший регіон країни. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 бер. 2018 р.). Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. С. 64–66.
10. Кердивар В.В. Вивчена безпорадність, як психологічна складова особистості деяких внутрішньо переміщених осіб. *Особистість, суспільство, закон*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої пам'яті професора С. П. Бочарової. (м. Харків, 25 квіт. 2019 р.). Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 60–62.
11. Кердивар В.В. Деякі віктимні якості особистості внутрішньо переміщених осіб. *Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 2019 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2019. С. 253.
12. Кердивар В.В. Психологічна трансформація особистості вимушених переселенців, мігрантів, біженців. *Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сладковічево, Словенська Республіка, 10–11 бер. 2017 р.). Сладковічево: Університет Данубіус, 2017. С. 84–87.
13. Kerdyvar V.V. Personality features in involuntary replacement conditions Modernization of educational system: world trends and national peculiarities: mat. intern. scien. conf. (Kaunas, Lithuania, 23 feb. 2018). Kaunas: Vytautas magnus university, 2018. P. 112–114.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ СИНДРОМУ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	23
1.1. Визначення поняття «синдром жертви» в рамках психолого- віктимологічних знань	23
1.2. Семантичний аналіз поняття «внутрішньо переміщена особа»	34
1.3. Психологічний аналіз нормативно-правових актів, які визначають соціально-психологічний захист внутрішньо переміщених осіб	45
Висновки до першого розділу	58
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУП ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	62
2.1. Методи дослідження	62
2.2. Характеристика і організація дослідження	76
2.3. Психологічна характеристика особистості внутрішньо переміщених осіб	79
Висновки до другого розділу	99
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНДРОМУ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ІЗ ЗОНИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ	100
3.1. Аналіз та інтерпретація емпіричних даних, отриманих від експертів ДСНС України та працівників соціальних служб	100
3.2. Аналіз передумов виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення на території України	

	14
	11
	3
3.3. Визначення задоволеністю життям у внутрішньо переміщених осіб із зони воєнного конфлікту на сході України.....	12
	3
3.4. Вивчення навченої безпорадності, яка впливає на формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.....	12
	6
3.5. Аналіз та інтерпретація емпіричних даних по виявленню агресивності у внутрішньо переміщених осіб.....	13
	3
Висновки до третього розділу	13
	9
ВИСНОВКИ.....	14
	3
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	14
	6
ДОДАТКИ	16
.....	0

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АТО – антитерористична операція

ВПО – внутрішньо переміщена особа

ДСНС – Державна служба України з надзвичайних ситуацій

ООС – Операція Об'єднаних Сил

ВСТУП

Обґрунтування теми вибору роботи. В умовах сучасних українських реалій, які характеризуються крайньою нестабільністю, локальним військовим конфліктом, погіршенням політичної та економічної ситуації, масове переміщення вимушених переселенців, є одним з найбільших викликів, що постали перед Україною з часів її незалежності.

Подолання негативних наслідків вимушеного переміщення та забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб вбачається одним з першочергових завдань української держави.

Враховуючи офіційні дані Міністерства соціальної політики України, кількість осіб, переселених із окупованих територій України в інші регіони нашої країни, станом на кінець 2020 р. перевищує 1,45 млн. осіб. Найбільше внутрішньо переміщених осіб проживають у Донецькій області – 511 069 тис. осіб, Луганській області – 280 588 тис. осіб, Харківській області – 134 531 тис. осіб і м. Києві – 160 628 тис. осіб. Менша кількість переселенців обирають західний регіон країни: у Чернівецькій області мешкають 2 тис. 444 особи, у Львівській – 11 тис. внутрішньо переміщених осіб.

Вимушені переселенці стикаються із труднощами у процесі працевлаштування, облаштування житла, придбання елементарних предметів побуту для нормального проживання. Вони значною мірою втратили колишні економічні, професійні і, навіть, родинні зв'язки та опинилися перед необхідністю формування нового соціального статусу, завдяки якому спроможні увійти до нових соціальних груп.

Такий масовий характер вимушеного переселення характеризується великою кількістю соціально-психологічних проблем, які властиві процесу вимушеної міграції. Вона, у свою чергу, характеризується підвищеним рівнем агресивності, відчуттям тривоги і розгубленості, втрати почуття впевненості, нервово психічної напруженості, що нерідко призводить до девіантної поведінки особистості і негативно позначається на результатах адаптації.

Вивченням психологічних проблем, із якими стикаються внутрішньо переміщені особи, займаються багато вітчизняних науковців, проведено багато досліджень.

Серед сучасних учених проблеми ВПО активно вивчають такі дослідники: Н. Афанасьєва, О. Балакірєва, В. Боснюк, Т. Доронюк, В. Лефтеров, О. Міхеєва, Ю. Муромцева, О. Панченко, К. Педько, У. Садова, В. Серєда, Т. Старинська, А. Солодько, О. Тімченко та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Вивчення проблем внутрішньо переміщених осіб проводила О. Балакірєва в своїх роботах «Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб» [7], «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні» [8], де вона вивчала основні проблеми та потреби різних категорій ВПО.

Вплив на розробку проблеми адаптації здійснили О. Міхеєва та В. Серєда у праці «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації» [4]. Т. Доронюк та А. Солодько вивчали ситуації з внутрішньо переміщеними особами в Україні [3]. Вивченню особистості ВПО присвячено праці Л. Куликова, М. Соколової, Р. Шаміонова та ін. [9, 10]. Вивченню психологічної допомоги ВПО присвячено праці С. Максименко, З. Кісарчук, Я. Омельченко, Г. Лазос та ін. [11].

Дослідженнями особливостей надання психологічної допомоги постраждалим займалися Н. Оніщенко «Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти», Р. Ціцей «Особливості встановлення психологічного контакту психолога МНС з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації», А. Шевчук «Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації» [12, 13, 14].

Проблема вивчення особливостей синдрому жертви та його впливу на життєдіяльність внутрішньо переміщених осіб – маловивчена галузь наукових досліджень, що носить комплексний міждисциплінарний характер.

Особливості поведінки особистості із синдромом жертви в різних ситуаціях (надзвичайні ситуації, кризові події тощо) вивчені недостатньо, а в межах психології діяльності в особливих умовах, синдром жертви не досліджувався до теперішнього часу взагалі.

Широкий спектр проблем та реалій життя ВПО обумовлює необхідність вивчення передумов виникнення синдрому жертви для запобігання формуванню саморуйнуючої поведінки у цієї категорії населення, що може стати для України значним ресурсом у відновленні економічної стабільності регіонів, які в даний час окуповані внаслідок воєнного конфлікту.

Однак у цілому в науковій і методичній літературі проблема синдрому жертви особистості біженців і вимушених переселенців у загально-психологічному аспекті не розглядалася. Не розроблена її структура, комплекс факторів і умов, необхідних для процесу формування.

Таким чином, виникає ряд протиріч між:

- необхідністю науково-обґрунтованої діагностики виникнення синдрому жертви у ВПО та недостатньо вивченими факторами та умовами формування синдрому жертви;
- обов'язковістю практичного застосування психологами ДСНС України та психологами-волонтерами психологічних знань при роботі з внутрішньо переміщеними особами та не достатню розробленість системи психодіагностичних методів, направлених на виявлення та діагностику синдрому жертви у ВПО.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України (Психологічні особливості роботи з жертвами надзвичайних ситуацій воєнного характеру (державний реєстраційний номер 0118U001011).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного університету цивільного захисту України (протокол № 5 від 16.12.2016 року).

Мета дослідження – на основі комплексного теоретико-емпіричного дослідження особливостей поведінки внутрішньо переміщених осіб дослідити у них специфічність прояву синдрому жертви.

Об’єкт дослідження – психологічні особливості поведінки внутрішньо переміщених осіб.

Предмет дослідження – синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту на сході України.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі **завдання дослідження**:

1. Шляхом теоретико-методологічного аналізу соціально-психологічних і віктимологічних досліджень визначити поняття синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.
2. Розробити та обґрунтувати батарею психодіагностичних методик, для визначення наявності синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.
3. Дослідити основні соціально-психологічні детермінанти прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.
4. Емпірично дослідити наявність синдрому жертви та термін його формування у внутрішньо переміщених осіб.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що синдром жертви виникає не у всіх внутрішньо переміщених осіб, наявність цього синдрому обумовлюється індивідуально психологічними особливостями людини та зовнішніми факторами впливу.

Методи дослідження. У процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження:

- *теоретичного характеру*: аналіз, синтез, класифікація. Використання цих методів дозволило вивчити напрацювання в зазначеній галузі, провести огляд та аналіз отриманих іншими вченими даних з метою їх подальшої систематизації;

- *емпіричного характеру*: а) метод спостереження: використовувався, з одного боку, для первинного збору психологічної інформації про

досліджуваних, з іншого – для збору основного масиву емпіричних даних, узагальнення яких, у подальшому, дозволило використовувати їх у процесі побудови основних висновків дослідження; б) метод структурованого інтерв'ю: використано для збору соціально-демографічних характеристик і додаткової інформації від досліджуваних внутрішньо переміщених осіб; в) метод експертного оцінювання: використовувався для отримання даних щодо наявності проявів «синдрому жертви» у внутрішньо переміщених осіб. До групи експертів увійшли практичні психологи Державної служби України з надзвичайних ситуацій та соціальні працівники м. Харкова; г)

психодіагностичний метод реалізовано за допомогою методик: тест «Індекс життєвої задоволеності» (ІЖЗ) (А. Neugarten), (адаптація Н. Паніної), методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, проективна методика «Тест руки» розроблена Б. Брайкліном, З. Петровським, Е. Вагнером, методика «Колірний тест відносин» А. Еткінда, тест «Оцінки рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Спілбергера–Ханіна, методика «Рівень суб'єктивного контролю» Є. Бажина.

- методи математичної статистики. Для виявлення рівня значущості у відмінностях порівнюваних показників використовувалися t – критерій Ст'юдента.

Наукова новизна роботи:

вперше:

- у вітчизняній психології запропоновано підхід до вивчення синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту;
- визначені та проаналізовані основні соціально-психологічні детермінанти виникнення синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб;
- розроблено та апробовано батарею психодіагностичних методик, що дозволяє встановлювати наявність/відсутність синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб;

удосконалено:

- шляхи та методи виявлення серед постраждалих від надзвичайної ситуації воєнного характеру тих, хто потребує психологічної допомоги та підтримки;

набуло подальшого розвитку поняття «синдром жертви внутрішньо переміщеної особи», що відображає істотні зміни і трансформації в адаптації до нових умов життя у внутрішньо переміщених осіб, які зазнали значного негативного впливу у зв'язку із ситуацією вимушеного переїзду та стали жертвами подій війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання практичними психологами Державної служби України з надзвичайних ситуацій та працівниками соціальних служб Міністерства соціальної політики України при розробці рекомендацій та цільових програм щодо мінімізації негативних психологічних наслідків впливу надзвичайної ситуації воєнного характеру на людину.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження використовуються в межах методичного забезпечення навчально-виховного процесу в навчальних закладах ДСНС України (акт впровадження від 03.03.2020 р.), у діяльності департаменту соціальної політики Харківської міської ради (акт впровадження від 21.02.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Наведені в роботі наукові матеріали та дані є самостійним внеском автора у вирішення досліджуваної проблеми. Дисертантом самостійно проведено теоретичний аналіз проблеми дослідження, підібрано методи вивчення поставленої проблеми, виконано всі емпіричні дослідження, зроблено порівняльний кількісний та якісний аналіз отриманих результатів. У друкованих працях дисертанта висвітлено результати проведеного емпіричного дослідження, його аналіз та практичні рекомендації.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати дослідження розглядались і обговорювались на засіданнях та наукових семінарах науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології та кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного

університету цивільного захисту України (2016–2020 рр.). Результати дослідження доповідалися на VIII Науково-практичній конференції «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності національної гвардії України» (м. Харків, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку» (м. Харків, 2017 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук» (м. Сладковічево, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту» (м. Харків, 2018 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції присвяченої пам'яті професора С.П. Бочарової «Особистість, суспільство, закон» (м. Харків, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту» (м. Харків, 2019 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 13 наукових працях, із них дві статті опубліковано у наукових фахових виданнях із психологічних наук, одна стаття в іноземному науковому виданні, 10 – тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Основний зміст дисертаційного дослідження викладено на 148 сторінках машинопису і складається зі вступу, огляду літератури, трьох розділів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел і додатка. Матеріали дисертації проілюстровано 15 таблицями та 5 рисунками. Бібліографічний список містить 129 джерел, із них 12 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ ВИНИКНЕННЯ СИНДРОМУ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Визначення поняття «синдром жертви» в рамках психолого-віктимологічних знань

Термін «*віктимна поведінка*» вперше виник в рамках кримінальної віктимології. В свою чергу термін «віктимологія» в буквальному сенсі означає «вчення про жертву» (від лат. *viktima* - жертва і грец. *logos* - вчення). Спочатку з'явившись, як елемент загальнонаукових дискусій, віктимологія, як наукова дисципліна почала формуватися в 40–50-х рр. ХХ ст.

Достатньо тривалий час, відповідаючи вимогам практиків, розвивався та досліджувався лише кримінальний напрямок віктимології, представлений значною кількістю теоретичних і методологічних розробок зарубіжних авторів: А. Майоров [15], І. Малкіна-Пих [16], Д. Рівман [17], В. Рибальська [18], Л. Франк [19], т.д., та вітчизняних авторів: В. Васелевич [20], В. Голіна [21], О. Джужа [20], О. Кулик [22], О. Литвинов [23], О. Моїсєєв [20], О. Михайлов [24], В. Туляков [25], В. Христенко [26] та ін. Однак в результаті багаторічних наукових дискусій та неможливості вузького розгляду явища віктимності, виникла необхідність системного, більш розгорнутого та широкого підходу до розгляду цього явища у рамках міждисциплінарного аналізу. З цієї точки зору віктимність може розглядатися як соціальне явище, як індивідуальна психологічна характеристика особи з його віктимологічною активністю, як комплекс біопсихологічних особливостей індивіда і як масове соціальне явище.

Таким чином, віктимність і віктимна поведінка особи стає об'єктом пильної уваги науковців у рамках соціології та соціальної психології К.

Анлауф [27], В. Емінов [28], М. Єнікєєв [28], А. Мудрик [29], В. Туляков [30], С. Хартман [27], Б. Холист [31]; психології особистості В. Васильєв [32], М. Догадіна [33], І. Мамайчук [32], Л. Пережогин [33], Л. Прозументов [34], Л.

Франк [19]; психопатології Н. Асанова [35], В. Рибальська [36], А. Спиваковська [37]. На теперішній час дослідження психологічних аспектів віктимної поведінки проводиться на двох основних рівнях: як наслідок соціального процесу і як індивідуальна девіація.

Вивченню особи потерпілого на психологічному рівні велику увагу приділяв Л. Франк (1971) [38] і багато його послідовників: В. Коновалов (1982) [39], В. Полубінський (1977, 1979, 1980) [40], В. Рибальська (1983, 1984) [18], Д. Ривман [17], А. Сітковський (1998) [41], А. Туляков (2000) [30], В. Устінов (1998, 2000) [17]. Більшість авторів розглядають особливості віктимної особистості через кримінологічні поняття «вини» і «участі жертви в генезисі злочинного діяння» на підґрунті вже сформованих жертв. Таким чином, лише на сучасному етапі віктимна особистість розглядається через психологічні категорії і підходи (Ю. Клейберг [42], В. Туляков [30]). Дана ситуація призводить до ряду актуальних проблем теоретичного, методологічного та емпіричного аспектів, частину з яких ми намагались освітити у нашому дослідженні.

Формування особистості, як позитивне, так і негативне, є значною мірою результат впливу вихователів, батьків, родичів, друзів, тобто осіб, які складають найважливіший компонент мікросередовища суб'єкта. Ураховуючи, що соціальні навички формуються протягом тривалого часу в процесі взаємодії людини із зовнішнім середовищем, тобто «... різні за характером і силі зовнішні впливи, які переломлюються через психофізичні властивості цієї особи, перетворюються через його звички та потреби, стають критеріями та вимогами до себе» [19].

Хоча формування особистості відбувається практично все життя, з точки зору віктимологічного вчення, період дорослішання людини є найбільш вирішальним і важливим. Наважимося припустити, що підвищені віктимні потенції купуються індивідом ще в дитинстві, і тим самим створюється реальна (але не фатальна) можливість небезпечного для нього розвитку подій, хоча самі ці події можуть наступити у майбутньому.

З точки зору багатьох авторів (Ю. Антонян, В. Васильєв, В. Голубєв, Ю. Кудряков, І. Мамайчук), для великої кількості потерпілих та обставина, що вони стали жертвою, не є випадковою, а обумовлена їх поведінкою, особливостями особистості, умовами виховання і життєвого досвіду [43, 44].

Так, Ю. Антонян у своїй роботі «Соціальне середовище і формування особистості злочинця» досліджує відхилення в окремих осіб і дає їм причинне пояснення (індивідуальні особистісні якості, умови, в яких вони формуються, соціальне середовище у якому вони взаємодіють) [43].

Аналіз розвитку вчення про жертву показав, що в даний момент немає однозначного теоретичного та операційного трактування основних понять і категорій віктимології, що призвело до необхідності дослідження змісту поняття віктимності, жертви, віктимної поведінки та інших елементів понятійного апарату загальної теорії віктимології, з точки зору їх психологічного змісту.

Л. Франк розглядає «віктимну поведінку» через категорію віктимності, підкреслюючи, що всі типи віктимності існують у двох формах: потенційній і реалізованій. Віктимність за визначенням Л. Франка «... це потенційна або актуальна здатність особи, індивідуально або колективно ставати жертвою соціально-небезпечного прояву» [38, с. 22].

«Реалізована віктимність» визначається Л. Франком, як «...реалізована злочинним актом особиста «схильність», вірніше, здатність стати за певних обставин жертвою подій» [38, с. 32]. В. Полубінський, критикуючи визначення Л. Франка, приходить до висновку, що «... при визначенні віктимності конкретної людини, мова повинна йти не про її підвищену здатність ставати жертвою, а лише таку, яка безпосередньо пов'язана з якими-небудь особливостями особистості і поведінки самого потерпілого, або з його специфічними відносинами з оточуючими його людьми» [40, с. 32]. Б. Холист вводить в науковий обіг поняття «віктимогенного потенціалу», що включає стан індивідуальної та групової віктимізації в конкретний історичний момент, процес віктимізації, віктимологічну стимуляцію, функціональний механізм

співвідношення «жертва—зовнішнє середовище» [31].

В. Полубінський визначає індивідуальну віктимність, як «... властивість людини, обумовлену її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, при яких виникає можливість заподіяння йому шкоди протиправними діями» [40, с. 33]. Іншими словами, він пов'язує віктимність виключно з внутрішніми якостями індивіда, а зовнішнім якостям відводить роль реалізаторів потенційної віктимності.

А. Репецька визначає віктимність як «... певний комплекс стабільних типових соціальних і (або) психологічних (рідше фізіологічних) властивостей особистості, які в принципі можуть піддаватися корекції аж до їх повної нейтралізації (усунення) і які обумовлюють взаємодії із зовнішніми обставинами, підвищену "здатність" людини стати жертвою» [45, с. 54].

У своїй роботі А. Репецька, (1994) виділяє чотири різновиди віктимності [45]:

1. Віктимогенна деформація особистості, як сукупність соціально-психологічних властивостей особистості, пов'язаних з несприятливими особливостями соціалізації останньої, її незадовільною соціальною адаптацією. В психологічному плані виражається в емоційній нестійкості, неконтрольованості, зниженою здатністю до абстрактного мислення, підвищеної конфліктності. У найзагальнішому вигляді віктимогенна деформація особистості визначається низькою культурою спілкування. Крім того, вона пов'язана з іншими дефектами і зрушеннями моральної і правової свідомості. Її емпіричним індикатором, є систематичний прояв названих властивостей в конкретній ситуації спілкування. Таким чином, можна говорити, що віктимогенна деформація особистості констатується через поєднання особистісних і поведінкових характеристик.

2. Професійна, або «рольова», віктимність як об'єктивна у даних умовах характеристика соціальної ролі людини, незалежно від її особистісних властивостей, підвищує небезпеку посягань лише в силу виконання цієї ролі.

3. Вікова віктимність, як біофізична властивість особистості. Йдеться про підвищений ризик віктимізації для людей, що мають інвалідність, і деяких вікових груп населення, що виділяються у зв'язку з наявністю особистісних психічних особливостей, прояви вікової специфіки, соціалізації та адаптації в нових соціальних умовах.

4. «Віктимна-патологія» – віктимність як наслідок патологічного стану особистості: психічна хвороба, дефіцитарність аналізаторів зору та слуху, інші важкі соматичні розлади [45].

У реальному житті зазначені прояви віктимності нерідко супроводжують або накладаються один на одного.

Японський віктимолог Коїті Міядзава виділяв як загальну віктимність, залежну від соціальних, рольових і гендерних характеристик жертви, так і спеціальну, що реалізується в установках, властивостях і атрибуціях особистості. Причому, за твердженням К. Міядзави, при нашаруванні цих двох типів один на одного віктимність збільшується.

В. Туляков розглядає віктимність, як відхилення від норм безпечної поведінки, яка реалізується в сукупності соціальних (статусні характеристики рольових жертв і поведінкові відхилення від норм індивідуальної та соціальної безпеки), психічних (патологічна віктимність, страх перед злочинністю та іншими аномаліями) і моральних (інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної і злочинної субкультури, віктимні внутрішньоособистісні конфлікти) проявів [30].

З нашої точки зору, необхідне комплексне, системне визначення феномена віктимності як соціального, біологічного, психологічного і морального деформаційного відхилення, закріпленого у звичних формах людської активності (поведінки), що обумовлюють потенційну або реальну схильність суб'єкта ставати жертвою.

При аналізі центрального системоутворюючого поняття сучасної віктимології–віктимності необхідно зауважити, що існує велика плутанина в термінах, що визначають віктимність як здатність (Л. Франк) [19], потенційну

здатність (В. Полубінський) [40], придатність (Д. Ривман) [17], жертвопридатність (А. Волович), схильність, вразливість або можливість стати жертвою (В. Рибальська) [18]. При зверненні до основних категорій загальної психології (А. Лібін, С. Ожогов, А. Петровський, Б. Теплов, Н. Шведова, М. Ярошевський) з усіх можливих термінів віктимності, з нашої точки зору, найбільш коректним є термін «схильність», як наявність об'єктивних і суб'єктивних умов для розвитку чого-небудь.

Таким чином, у рамках нашого дослідження ми розглядатимемо віктимність, як сукупність властивостей індивіду, зумовлене комплексом соціальних, психологічних та біофізичних умов, що сприяють дезадаптивному стилю реагування суб'єкта, що впливає на його фізичне або емоційно-психічне здоров'я.

Дуже важливим для дослідження віктимної поведінки є віктимологічне поняття «жертви». У науковому сенсі, жертва злочину «... це індивід, здатний до інформативно сигнальної взаємодії з оточуючими» [26, с. 168].

На даний момент існують дві основні позиції трактування поняття «жертви» у віктимологічному сенсі:

- перша позиція обґрунтована Л. Франком і його прихильниками, які вважали, що віктимне поняття «жертви» більш об'ємне, ніж «потерпілий» [38]. Вони розглядають «жертву» як особу, якій індивідуально або колективно було завдано прямої або непрямой матеріальної, моральної чи іншої шкоди суспільно небезпечним діянням;

- друга позиція представлена А. Сітковським, який розглядає «жертву» як фізичну особу, якій безпосередньо злочином заподіяно фізичну, матеріальну або моральну шкоду [41].

Існує велика кількість різноманітних класифікацій жертв, що мають на меті:

- виділення типових рис потерпілих від конкретних видів злочину [15, 17, 20 та ін.];
- виділення морально-психічних критеріїв потерпілих [19];

- визначення особливостей поведінки і вини жертви [23];
- розрізнення тяжкості злочинних наслідків тощо.

Особливе теоретичне і практичне значення для вивчення феномену жертви має розроблена Л. Франком класифікація потерпілих в цілому. Поняття жертви злочину Л. Франк розглядає через категорію особистості [38].

У вітчизняній та зарубіжній психології не існує однозначного трактування даного терміну. А. Леонтьєв визначає особистість як «... якісно нову освіту, що формується завдяки життю в суспільстві», як «... цілісність суб'єкта життя.... тобто, як системна соціальна якість індивіда...» [46].

За визначенням А. Репецької, особистість – це певна система тих властивостей, які формують ставлення до себе, до зовнішнього матеріального світу і суспільства; це ставлення проявляється в поведінці або діяльності, що здійснюється у зовнішньому світі і є предметом соціальної оцінки [45].

Л. Франк вважає, що для характеристики віктимної особистості, досить чотирьох підструктур, кожна з яких у свою чергу складається з підструктур, вже давно виокремлених у психології в досить самостійні явища, що представляють собою властивості особистості [38].

Перша підструктура – виключно соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість, моральні властивості, відносини). У цьому плані для віктимології особливе значення мають ті риси особистості, які проявляються в характері: ставлення до людей, до себе, роботи, речей. Для нашої роботи актуальним є вивчення «соціальної установки» особистості, тобто «схильність, готовність діяти певним чином», враховуючи, що «... установка – це міцне утворення синдрому» [38, с. 26].

Друга підструктура – це індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури). Відсутність життєвого досвіду підлітків, недостатня орієнтація в ситуації, слабкість его-структур в значній мірі збільшує їх віктимність і робить розгляд категорій даної підструктури особливо актуальною.

Третя підструктура – індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форми буття). Ця сторона особистості дає підстави для вивчення впливу на віктимність психічних процесів, пов'язаних зі свідомістю, почуттями, емоціями та волею. Під цим кутом зору ми можемо вивчати, яким чином особливості психічних процесів внутрішньо переміщених осіб (емоційна і волюва нестійкість, прагнення відстоювати власну незалежність тощо) впливають на усвідомленість віктимної, а іноді і провокаційної поведінки.

Четверта підструктура – біологічно обумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкт, органічні патологічні зміни). Зокрема, для нас важливі дослідження, пов'язані зі статевими і віковими особливостями особистості підлітків, порушенням нервової системи, відхилення у статевій сфері, вплив психопатологічних змін на поведінку особистості та ін. [38].

Всі ці елементи структури особистості, що мають віктимне значення, пов'язані між собою, так як «... особистість виступає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи» [19, с. 183].

Велике значення вивченню психологічних характеристик особистості потерпілого надавали А. Репецька (1994), В. Рибальська (1975, 1994), Л. Франк (1971). Дослідники В. Мінська, Д. Рівман та Г. Чечель значну увагу звертали на соціо-демографічну та соціальну характеристику особистості [17, 36, 38, 45, 47].

Віктимологія поряд з поняттями «жертва» і «віктимність» широко використовує поняття «віктимізація». Д. Рівман визначає віктимізацію, як процес перетворення особи на жертву особливих подій. Таким чином, віктимізація є категорія динамічна. Рівман вказує на необхідність розгляду віктимізації в двох аспектах: індивідуальному (віктимізація окремого суб'єкта від конкретної події) і масовому (вплив факторів віктимізації на певне коло людей) [17].

По суті, віктимізацію можна розглядати як зовнішній прояв віктимності особистості. Однак ймовірність перетворення особи на жертву, підвищує не

тільки притаманна їй віктимність, а й віктимна поведінка. А. Репецька розглядає «віктимну поведінку», як поведінку особи в конкретній предкримінальній і кримінальній ситуаціях, яке може бути нейтральним, жодним чином не сприяє її віктимізації, так і «винним». При цьому А. Репецька підкреслює, що «віктимна поведінка» і «віктимність» поняття не збігаються, оскільки віктимність не обов'язково проявляється в віктимній поведінці, а віктимна поведінка не завжди є наслідком наявності у особи віктимності. Виділяється разова віктимна поведінка, що не є наслідком наявності у особи віктимності, і визначається конкретними особливостями ситуації, сприйнятої через призму миттєвих мотивів і так чи інакше, сприяє факту посягання. Віктимна поведінка потерпілого неоднорідна і за своєю соціальною сутністю. У подібних ситуаціях потерпілий поводить так, що вільно або мимоволі своєю поведінкою сприяє вчиненню злочинного посягання проти себе. При цьому можуть спостерігатися як соціально схвалювані дії потерпілого, так і соціально не схвалювані [45].

Як було описано вище, віктимологія вивчає поведінку жертви і детермінанти цієї поведінки. Але визначення поняття «синдром жертви» досі не має однозначного розуміння.

Для людини, яка вважає себе жертвою, притаманна поведінка, під час якої вона провокує інших порушувати її права. Особливо це проявляється у взаємовідносинах між жертвою і злочинцем. Для жертви притаманно почуття внутрішнього безсилля, звичка скаржитися і випрошувати жалість до себе.

Ми вважаємо, що вищезазначений перелік психологічних проблем, що спостерігаються у вимушених переселенців, може призвести до розвитку серед даної категорії осіб так званого «синдрому жертви».

Якщо поняття «синдром» не викликає розбіжностей у поглядах сучасних дослідників і означає групу ознак і симптомів, об'єднаних єдиним механізмом виникнення, то категорія «жертва» й до сьогодні не має свого усталеного визначення.

Наприклад, у кримінології під жертвою зазвичай розуміють потерпілого. Потерпілим, відповідно до українського законодавства, може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяно майнову шкоду [48].

Ми в своїх дослідженнях будемо дотримуватися визначення, даного В. Христенком: «жертва» – це людина, яка втратила значущі для неї цінності в результаті впливу на неї іншою людиною (стороною взаємодії). В якості сторони взаємодії можуть виступати: одна людина, група людей, держава, продукт діяльності людини, природні явища» [49].

Необхідно зазначити, що іноді синонімом «синдрому жертви» виступає поняття «менталітет жертви». Менталітетом жертви володіють ті, хто вірить, що його минуле, сьогодення і майбутнє не підвладні його контролю, а залежать від обставин, що диктуються зовнішнім світом.

Основні властивості, характерні менталітету жертви:

1. Людина звинувачує оточуючих за те, що відбувається з нею. При цьому вона вважає, що від неї самої нічого не залежить.
2. Людина впевнена в тому, що іншим в житті і в конкретній ситуації більше пощастило, ніж їй.
3. Людина оцінює все, що з нею відбувається, тільки негативно. При цьому вона не бачить ніяких позитивних аспектів того, що відбувається.
4. Людина не намагається щось змінити в своєму житті або конкретній ситуації. Зазвичай в цьому випадку можна стверджувати, що у неї високий рівень вивченої безпорадності [50, 51].

Ми вважаємо, що під синдромом жертви у внутрішньо переміщених осіб можна розуміти наявність у людини одночасно декількох індивідуально-психологічних особливостей:

1. Підвищена агресивність, яка спрямована на оточуючих і, в першу чергу, на державні структури.
2. Негативне ставлення до всього, що відбувається з цією людиною.

3. Наявність у людини набутої безпорадності. Людина впевнена в тому, що від неї нічого не залежить і всі її дії марні та вважає, що не може контролювати ситуацію і вона ні на що вплинути не може.

У дослідженнях науковців зазначається:

- багато жертв вбивства характеризуються як егоцентричні особистості, ризиковані і необачні. Такі люди в ряді випадків знайомі зі своїм вбивцею, а також є конфліктними, схильними до агресії або зловживають спиртним;
- психологія жертви насильства полягає в її інфантилізмі, особистісної незрілості, відсутності досвіду статевого відносин і нерозбірливості в знайомствах. Такі люди можуть бути як нерішучими, так і навпаки надмірно ексцентричними;
- жертвами шахраїв в основному стають надмірно довірливі люди. Вони часто забобонні, відчувають матеріальні труднощі або надто жадібні;
- жертви побутового насильства або різних катувань в більшості випадків знаходяться в залежності від свого агресора. Це може бути дружина, мати, чоловік, співмешканець або дитина. Найчастіше це люди слабовільні, які не мають власної думки і певної життєвої позиції. Можуть вести аморальний спосіб життя і навіть мати соціальний статус вище, ніж у агресора.

Незважаючи на те, що кожна людина є індивідом і події, які з нею відбувалися відрізняються від історій інших жертв, вченим вдалося знайти спільні риси в їх поведінці і емоційному стані.

Причин для прийняття рис жертви декілька:

1. *Низька самооцінка.* Більшість жертв злочинів є невпевненими в собі людьми. Помітити таких в натовпі не складає труднощів.
2. *Страх виділитися.* Ця особливість сягає корінням ще за часів Радянського Союзу, коли батьків багатьох жертв вчили не виділятися, «бути як всі», а ті в свою чергу нав'язали цю думку своїм дітям. В результаті людина, яка не має своєї індивідуальності, в більшості випадків ризикує стати жертвою.

Злочинці добре відчують такий страх і навіть по зовнішності такої людини легко зможуть визначити, чи варто на нього нападати.

3. *Залежність від думки оточуючих.* На жаль, більшість людей дуже хвилює, що скажуть про них ті, хто знаходиться поруч. Таким особистостям можна нав'язати будь-яку поведінку, аби вона була аргументована як соціально-схвалювальна. Часто саме такі жертви потрапляють в руки до наркоманів і регулярно вживають алкоголь.

4. *Страх невдачі.* Ця проблема найчастіше спостерігається в сім'ях, де чоловік є тираном. Жінкам простіше грати роль жертви, ніж піти від побоїв і принижень. Причина – страх залишитися однією і нікому не потрібною.

Головне почуття потенційної жертви – страх. Кожен живий організм в цьому стані поводить по-своєму. Одні намагаються зачепитися і накинати свій природний камуфляж, інші починають виділяти запахи. Людина ж починає приміряти на себе різні ролі. Існує три класичні позиції – жертва, її переслідуючий і спаситель.

1.2. Семантичний аналіз поняття «внутрішньо переміщена особа»

Проблема біженців супроводжує всю історію існування людства та є однією з найбільш гострих. Біженцем, згідно із ч. 1 ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. № 3671-VI, є особа, яка не є громадянином України та внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватись захистом цієї країни, або не бажає користуватись цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутись до неї внаслідок зазначених побоювань [52].

На підставі цієї дефініції можна виділити такі ознаки категорії біженців:

- 1) фізична особа;
- 2) не є громадянином України;
- 3) є громадянином іншої держави;
- 4) особа перебуває поза межами країни свого постійного проживання;
- 5) особа не бажає повертатись до країни свого постійного проживання;
- 6) для особи характерні побоювання стати жертвою переслідувань;
- 7) особа не може або не бажає користуватись захистом країни свого

постійного проживання.

Також обов'язковими елементами, необхідними для визнання особи біженцем в Україні, є наявність або страх переслідування та його здійснення за однією чи декількома з ознак (раса, віросповідання, національність або соціальна належність, політичні переконання, громадянство, відсутність захисту з боку держави від таких переслідувань, перебування за межами країни походження внаслідок утечі або небажання повертатися на батьківщину).

Водночас змістом поняття «біженець» також закріплено умови, за яких особа не може бути визнана біженцем або перестає ним бути та виключається з -під дії Конвенції про статус біженців і Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. № 3671-VI.

Це такі умови:

- 1) особа добровільно повторно скористалася захистом країни своєї громадянської належності;
- 2) особа, втративши своє громадянство, знову добровільно набула його;
- 3) особа набула нове громадянство та користується захистом країни своєї нової громадянської належності;
- 4) особа добровільно знову влаштувалася в країні, яку вона залишила або за межами якої вона перебувала через побоювання щодо переслідувань;
- 5) особа більше не може відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставини, за яких вона була визнана

біженцем, більше не існують;

б) будучи особою без визначеного громадянства, може повернутись до країни свого попереднього звичайного місця проживання, оскільки обставини, за яких вона була визнана біженцем, більше не існують [53].

Інші чинники (наприклад, економічні труднощі, екологічні катастрофи, локальні військові конфлікти та низка інших обставин надзвичайного характеру, що супроводжуються масовим насиллям і порушенням прав людини) не є підставами для надання статусу біженця, оскільки жертви таких обставин можуть переміщуватись усередині країни свого громадянства чи постійного проживання.

Аналіз норм вітчизняного й міжнародного законодавства свідчить про те, що особи, яким було надано статус біженця в Україні, мають рівні права з іноземцями або особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Їм належать такі ж права, свободи й обов'язки, як громадянам України, окрім винятків, передбачених Конституцією України та іншими законами, а також міжнародними угодами, які Верховна Рада України визнала як обов'язкові (на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом, на працю, провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом, на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування, відпочинок, освіту, свободу світогляду та віросповідання, направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів тощо) [52].

Обов'язки біженців зазвичай мають свою специфіку з урахуванням особливостей статусу таких осіб (наприклад, щодо постановлення на облік, зняття з обліку чи проходження перереєстрації) [52]. Покладення таких обов'язків є необхідним для підтримання відповідного статусу, підтвердження відомостей та сприяння наданню цим особам особливих прав, гарантій, допомоги. Ще одна особливість конституційно-правового статусу біженців

полягає в тому, що їм заборонено безпідставно відмовляти в наданні відповідного статусу [54, с. 217].

Отже, конституційно-правовий статус біженців характеризується такими особливостями:

- особи, яким було надано статус біженця в Україні, мають рівні права з іноземцями або особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах;
- особам, яким було надано статус біженця в Україні, належать такі ж права, свободи й обов'язки, як громадянам України, окрім винятків, передбачених Основним Законом України та іншими законами, а також міжнародними угодами, які Верховна Рада України визнала як обов'язкові;
- біженцями є лише ті особи, які відповідають позитивним умовам і щодо яких відсутні негативні умови в питанні надання статусу біженця;
- біженцям заборонено безпідставно відмовляти в наданні відповідного статусу, а отже, і в наданні прав, свобод та обов'язків.

Близькою, проте значним чином відмінною від категорії біженців, є категорія вимушених переселенців, або внутрішньо переміщених осіб.

Вимушеними переселенцями в Україні вважаються особи, які мають право на постійне проживання в Україні, проте змінили місце проживання з метою уникнення наслідків збройного конфлікту й тимчасової окупації окремих територій України внаслідок обґрунтованих побоювань за власне життя, здоров'я та захист прав та інтересів. Чинне законодавство оперує поняттям «внутрішньо переміщена особа», яке, на нашу думку, не розкриває глибини проблеми та не роз'яснює необхідність соціального забезпечення таких осіб.

Термін «внутрішньо переміщений» за дослівного тлумачення означає особу, яка змінила своє розташування в межах держави, тоді як поняття «вимушений» означає примусовий характер і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Тому термін «вимушений переселенець» більш вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з не залежних від

них причин, оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події.

Основною характерною рисою внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, – це, як правило, громадяни цієї ж держави. Міждержавні конфлікти сьогодні виникають набагато рідше, ніж внутрішні конфлікти та громадянські війни. Це привело до зменшення випадків перетину державних кордонів біженцями та до збільшення кількості осіб, які переміщаються всередині своєї країни. У більшості випадків вони опиняються в такому ж стані, як біженці. Отже, ознаками категорії вимушених переселенців є такі:

- є фізичними особами;
- мають громадянство України;
- можуть не мати громадянства України, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних умовах;
- під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України.

У міжнародному праві для ВПО застосовується термін *internally displaced persons (IDP)* [55, с. 113]. Термін *displaced persons* (переміщені особи), що вважається єдиним загальновживаним для цієї категорії осіб, був введений в науковий обіг російсько-американським демографом Є. Кулішером, вперше цей термін з'явився на сторінках праці «Переміщення населення в Європі» (1943) та відносився до осіб, які в результаті другої Світової війни були змушені змінити своє місце проживання [56, с. 187].

У 1972 р. Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, керуючись гуманними зауваженнями, включило «осіб, переміщених всередині країни» до Програми допомоги та відновлення для біженців та репатріантів [57, с. 26]. Проте внутрішньо переміщені особи інституційно отримали окремий статус у міжнародному праві лише у 1992 р. у рамках мандату, наданого Представнику Генерального секретаря ООН з питань внутрішньо переміщених осіб п. Францису Денгу. Першим правовим документом для забезпечення прав

внутрішньо переміщених осіб є керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з внутрішнього переміщення.

В аналітичній доповіді представника Генерального секретаря з внутрішньо переміщених осіб надано робоче визначення ВПО як «осіб, які у великих кількостях раптово або несподівано були змушені покинути свої будинки, внаслідок збройних зовнішніх і внутрішніх конфліктів, систематичних порушень прав людини, екологічних або антропогенних катастроф, і які перебувають на території країни свого походження» [57, с. 26]. Таким чином, поняття внутрішньо переміщених осіб, запропоноване представником, значно розширило підстави, які могли призвести до примусового пересування громадян, окрім збройних конфліктів, вони поширювались на порушення прав людини та екологічних лих.

За дорученням Генеральної Асамблеї ООН і комісії з прав людини були розроблені і в 1998 р. прийняті «Керівні принципи з питань переміщених всередині країни осіб», що є основоположним актом у сфері захисту внутрішньо переміщених осіб на міжнародному рівні.

Керівні принципи представляють собою набір із 30 рекомендацій, які дають визначення внутрішньо переміщених осіб, пропонують огляд значного масиву існуючих міжнародних інструментів у сфері захисту основних прав людини і опис рівня відповідальності держав. Незважаючи на те, що рекомендації не носять обов'язкового характеру для держав, вони є мінімальними стандартами роботи з внутрішньо переміщеними особами і використовуються державами та установами.

У п. 2 даного документу визначено поняття ВПО, відповідно до якого внутрішньо переміщені особи – це особи чи групи осіб, яких змусили або вони вимушені були залишити свої будинки або місця звичного проживання, зокрема, з метою уникнення наслідків військового конфлікту, проявів насильства, недотримання прав людини чи внаслідок антропогенної катастрофи, проте, які не залишили міжнародно визнаних меж держави [58].

Оскільки термін «ВПО» включає в себе осіб, які постраждали внаслідок екологічних і техногенних лих, під це визначення цілком підпадають деякі категорії громадян, які почали з'являтися задовго до окупації Криму, збройного конфлікту на Донбасі та навіть здобуття незалежності України.

Так, масове явище внутрішнього переміщення уперше виникло у зв'язку з аварією на Чорнобильській атомній електростанції. Тоді внаслідок радіоактивного забруднення близько 200 тис. осіб були змушені змінити своє місце проживання, оскільки значна територія України відійшла до зони відчуження. Тогочасному уряду держави не вдалось оперативно зреагувати та належним чином урегулювати правове становище зазначеної категорії осіб. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» № 796-ХІІ було прийнято лише 28 лютого 1991 р. [59]. Цим законом було визначено основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їхнього життя й здоров'я та створено єдиний порядок визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання та трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення. Також того часу було прийнято Постанову Ради Міністрів Української РСР «Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС» від 14 грудня 1989 р. № 315 [60] та Постанову Кабінету Міністрів України «Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС» від 16 грудня 199 р. № 706 [61]. Тривалий час ці закони й підзаконні акти становили нормативно-правову базу конституційно-правового статусу вимушених переселенців.

Правовий статус громадян, вимушених змінити місце проживання внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, характеризувався певними особливостями. По-перше, оскільки вимушеними переселенцями були

переважно громадяни України, вони користувались тими ж правами й свободами, встановленими Конституцією України, законами України чи міжнародним законодавством. По-друге, вимушеним переселенцям було надано додаткові гарантії соціального забезпечення (гарантії належного медичного обслуговування, забезпечення житлом, надання пільг, пенсій і компенсацій).

Вищезазначене законодавство тривалий час залишалось профільним для окресленої сфери. Проте внаслідок злочинної діяльності терористичних організацій на території України, порушення норм міжнародного законодавства Росією та проведення антитерористичної операції українськими силовиками у відповідь, знову виникла ситуація вимушеного внутрішнього переміщення громадян України. Законодавець виявився неготовим до такої ситуації, оскільки на момент виникнення небезпеки в нашій державі ще діяли нормативно-правові акти, які врегульовували виключно внутрішнє переселення постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Тому необхідний масив нормативно-правових актів був прийнятий із певною затримкою. Основним є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII, який встановлює гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб.

Водночас важливе значення мають: Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII [62], оскільки в ньому міститься норма, присвячена гарантіям прав і свобод громадян України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території; Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р., закріплена Постановою Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2015 р. № 1094 [63]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на

проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» від 1 жовтня 2014 р. № 505 [64]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 р. № 509 [65] та Постанова Кабінету Міністрів України «Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 1 жовтня 2014 р. № 531 [66]. Проте цими законами й підзаконними нормативно-правовими актами неможливо вирішити весь масив проблем, з якими стикаються вимушені переселенці.

Отже, особи, переміщені всередині країни, – це люди чи групи людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб урятуватись від збройних конфліктів, проявів насилля або масових порушень прав людини. Також до них варто віднести осіб, які потерпіли від стихійного лиха чи техногенних катастроф. Аналізуючи конституційно-правовий статус вимушених переселенців, варто проаналізувати додаткові права й гарантії, які були надані їм унаслідок внесення останніх змін до нормативно-правової бази. На сьогодні законодавство у сфері соціального забезпечення вимушених переселенців проходить трансформацію. Так 22 листопада 2014 р. набрав чинності Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII [67]. Прийняття цього закону характеризується тривалою боротьбою за нього правозахисних і волонтерських організацій, оскільки на момент його розроблення в планах держави в особі компетентних органів було виключно здійснення контролю за переміщенням переселенців, при цьому питання захисту їхніх прав не розглядалось. У результаті дискусій, доопрацювань та узгоджень закон було прийнято й визнано правозахисниками та міжнародними організаціями як такий, що відповідає міжнародним стандартам. Саме цим нормативно-правовим актом закріплюються основні положення соціального забезпечення вимушених переселенців.

У ч. 1 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» закріплено перелік прав переселенців, серед яких виділимо такі:

1) створення належних умов для їх постійного чи тимчасового проживання;

2) забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено);

3) забезпечення лікарськими засобами у випадках і в порядку, визначених законодавством;

4) надання необхідної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я;

5) улаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;

6) отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;

7) безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання в усіх видах громадського транспорту в разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;

8) отримання гуманітарної та благодійної допомоги;

9) інші права, визначені Конституцією й законами України [67].

Аналіз положень цієї норми дає нам змогу виділити основні положення про додаткові права й гарантії, надані державою вимушеним переселенцям.

Таким чином, конституційно-правовий статус вимушених переселенців на сьогодні можна охарактеризувати як наявність таких особливостей і відмінностей від конституційно-правового статусу інших громадян України:

1) вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням місця проживання для вимушених переселенців;

2) надання медичної допомоги вимушеним переселенцям;

3) соціальне забезпечення дітей вимушених переселенців у питаннях освіти й науки;

4) надання вимушеним переселенцям усього комплексу соціальних та адміністративних послуг державними органами у встановленому законом порядку щодо будь-яких питань, які стосуються їхніх прав та інтересів;

5) сприяння поверненню вимушених переселенців до місця проживання згідно з державною реєстрацією;

б) надання соціальних виплат і соціальної допомоги.

Отже, з огляду на досвід минулого, складну нинішню ситуацію та потенційну можливість загострення стану безпеки людей, як у нашій державі, так і у світі загалом, зауважимо, що питання конституційно-правового статусу біженців і внутрішньо переміщених осіб тривалий час залишатиметься актуальним. Особливість конституційно-правового статусу обох категорій осіб полягає в тому, що зазначені категорії осіб були змушені покинути свої місця проживання для уникнення негативних наслідків ситуації у своїх державах.

Здійснений аналіз свідчить про те, що діяльність держави в цьому напрямі ведеться і конституційно-правові статуси таких категорій осіб відрізняються від інших громадян України, іноземців чи осіб без громадянства. Насамперед державою надано додаткові права й гарантії, покликані полегшити процес зміни місця проживання та отримання такого соціального забезпечення, яке могло б хоч частково компенсувати всі незручності, що виникли.

Проте зрозуміло, що Україна розпочала роботу в цьому напрямі за умови відсутності належної основи, тому конституційно-правовий статус біженців і внутрішніх переселенців на сьогодні не відповідає дійсним потребам таких осіб. Зазначені інститути потребують подальшого поліпшення.

1.3. Психологічний аналіз нормативно-правових актів, які визначають соціально-психологічний захист внутрішньо переміщених осіб

Для вирішення поставлених завдань виникла необхідність проведення психологічного аналізу нормативної документації, яка регламентує забезпечення прав та свобод ВПО з моменту проведення АТО:

1. Закони України:

- «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» №1669-VII від 02.09.2014 р. (зі змінами від 12.12.2019 р.), який встановлює мораторій на виконання договірних зобов'язань і нарахувань пені та штрафів на основну суму заборгованості за кредитними та іншими договірними зобов'язаннями, заходи збереження майна, яке перебуває в іпотеці, особливості державної реєстрації бізнесу для ВПО [68];

- «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2014 р. (зі змінами від 16.01.2020 р.), що визначає поняття внутрішньо переміщеної особи, встановлює порядок обліку ВПО, закріплює права на отримання документів, що засвідчують особу, на зайнятість, пенсійне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту, участь у виборах та інші права [67];

- «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України, щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території» № 990-VIII від 04.02.2016 р., в якому визначаються особливості судочинства у справах про встановлення факту народження або смерті фізичної особи на тимчасово окупованій території України [69];

- «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» № 800-VI від 25.12.2008 р. (зі змінами від 04.12.2019 р.) в якому відповідно до ст. 4, переселенцям надається державна підтримка в розмірі 50 відсотків вартості придбання доступного житла [70].

2. Постанови Кабінету Міністрів України:

- «Про облік внутрішньо переміщених осіб» №509 від 01.10.2014 р. (зі змінами від 08.04.2020 р.), яка регулює механізм надання довідки про взяття

на облік ВПО [65];

- «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» №505 від 01.10.2014 р. (зі змінами від 08.04.2020 р.), в якій визначається механізм надання щомісячної адресної допомоги ВПО для покриття витрат на проживання [64];

- «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» № 637 від 05.11.2014 р. (зі змінами від 08.04.2020 р.), що встановлює особливості та умови здійснення всіх видів соціальних виплат ВПО, зокрема обов'язок пенсіонерів проходити фізичну ідентифікацію в Ощадбанку [71];

- «Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» № 365 від 08.06.2016 р. (зі змінами від 21.08.2019 р.), що встановлює порядок призначення (відновлення) соціальних виплат ВПО і порядок здійснення контролю за проведенням соціальних виплат ВПО за місцем їхнього фактичного проживання (порядок і підстави проведення перевірок переселенців) [72];

- «Про затвердження Порядку здійснення верифікації та моніторингу достовірності інформації, поданої фізичними особами для нарахування та отримання соціальних виплат, пільг, субсидій, пенсій, заробітної плати, інших виплат, що здійснюються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів Пенсійного фонду України, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування» № 136 від 18.02.2016 р., у якому визначається порядок і терміни надання за запитом Мінфіну персональних даних ВПО, інформації про відкриті рахунки, зокрема поточні, кредитні, депозитні, операції, залишки коштів на рахунках; нарахування та отримання соціальних виплат, пільг, субсидій; проведення верифікації та надання рекомендацій про призупинення або припинення державних виплат ВПО [73];

- «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення» № 1085 від 07.

11.2014 р. (зі змінами від 05.07.2019 р.), що містить перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, і перелік населених пунктів, розташованих на лінії зіткнення [74];

- «Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб» № 646 від 22.09.2016 р. (зі змінами від 05.09.2018 р.), у якому визначаються умови створення, ведення і доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, в яку вносяться такі дані переселенців: ПІБ, дата та місце народження, ПІН, адреса прописки та адреса фактичного місця проживання, місце навчання, місце роботи, відомості про дітей, відомості про соціальні виплати, які отримує особа, відомості про наявність депозиту або власного житла на території України [75];

- «Деякі питання забезпечення громадян доступним житлом» № 819 від 10.10.2018 р. (зі змінами від 28.10.2019 р.) в якому описується механізм забезпечення переселенців доступним житлом відповідно до Державної житлової програми «Доступне житло» [76];

- «Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива» № 848 від 21.10.1995 р. (зі змінами від 22.04.2020 р.), що визначає порядок оформлення і отримання субсидії на оплату житлово-комунальних послуг в орендованому житлі [77].

3. Інші нормативно-правові акти:

- «Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей», затверджено Наказом першого заступника керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України № 222 від 14.04.2017 р. (зі змінами від 15.12.2017 р.), що визначає окремі питання здійснення контролю за переміщенням через лінію зіткнення та/або в її межах в зоні проведення АТО на території Донецької та Луганської

областей людей, транспортних засобів, а також види блокпостів, контрольних пунктів в'їзду-виїзду, порядок їхнього функціонування, правила їхнього перетину [78];

- Наказ Міністерства з питань тимчасово окупованих територій і ВПО № 39 від 24.03.2017 р. (зі змінами від 27.09.2017 р.) «Про затвердження Переліку та обсягів товарів, дозволених для переміщення до/з гуманітарно-логістичних центрів і через лінію зіткнення» який містить перелік товарів, які фізичні особи мають право перевозити в ручній поклажі та/або супроводжуваному багажі автомобільним транспортом через лінію зіткнення [79];

- Наказ Міністерства юстиції України № 953/5 від 17.06.2014 р. (зі змінами від 03.04.2017 р.) «Про невідкладні заходи щодо захисту прав громадян на території проведення антитерористичної операції» який встановлює, що нотаріальні дії щодо нерухомого майна, розташованого в населених пунктах, на НКТ здійснюють приватні та державні нотаріуси інших районів Луганської та Донецької областей. Встановлює порядок проведення державної реєстрації актів цивільного стану здійснюється будь-яким відділом державної реєстрації актів цивільного стану, що розташований на контрольованій території України [80];

- Постанова Правління пенсійного фонду України №7-1 від 08.04.2016 р. (зі змінами від 26.07.2019 р.) «Про порядок емісії платіжних карток, які одночасно є пенсійним посвідченням», що визначає механізм випускання Ощадбанком для пенсіонерів-переселенців пластикових платіжних карток, які одночасно є пенсійними посвідченнями. Встановлює обов'язок пенсіонера проходити фізичну ідентифікацію в банку перші два рази що шість місяців, надалі – що 12 місяців [81].

Відзначаючи роль та місце психологічної допомоги для ВПО, варто зауважити, що дане питання не проглядається в нормативній документації, що регулює питання забезпечення прав та свобод ВПО.

В жовтні 2015 р. проведено ініціативу «Психологічна адаптація ВПО» за підтримки програми розвитку ООН в Україні (в межах проекту «Швидке реагування на соціальні та економічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні») та уряду Японії.

Ініціатива була реалізована Психологічною Кризовою Службою (ГО «АФНПП»). Основою діяльності цієї служби, є надання психологічної допомоги населенню, яке постраждало внаслідок подій 2014–2015 рр.

Протягом трьох місяців фахівці-психологи Психологічної Кризової Служби в Києві, Харкові, Запоріжжі та Дніпрі супроводжували ВПО, що не змогли адаптуватись до нових умов життя, відчували на собі наслідки не інтегрованих травм від втрати домівки, близьких, звичного укладу життя та ще досі знаходяться в полоні спогадів про війну. Шляхом психологічного супроводу психологи допомагали опрацювати травматичні переживання задля подальшої адаптації переселенців та інтеграції в суспільство та громаду. Психологи працювали в офісах служби, координаційних центрах, на складах гуманітарної допомоги. В рамках проекту ВПО отримали інформаційні брошури «Поради батькам: якщо ваша дитина переживає травматичні події», а також проведено супервізії для фахівців-психологів та фахівців гарячої лінії «Допомога» [82].

Також, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1094 від 16.12.2015 р. «Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 р.», проводився ряд заходів та ініціатив [83].

Відповідно до положень, метою Програми було:

- розв’язання основних проблем ВПО та зниження рівня соціальної напруженості серед них в суспільстві;

- сприяння інтеграції та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання;
- допомога в забезпеченні належних умов для життєдіяльності, прав та реалізації потенціалу;
- забезпечення соціальної, медичної, психологічної та матеріальної підтримки ВПО;
- створення передумов для компенсації завданої їм майнової (матеріальної) та моральної шкоди;
- створення сприятливих умов для добровільного повернення на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження).

Проаналізувавши близько двадцяти сторінок вищезгаданого плану заходів, можна зрозуміти, що Програма охоплює досить широке коло напрямів діяльності: від соціальної, культурної та освітньої підтримки ВПО до евакуації осіб з зони проведення бойових дій, співпраці з міжнародними донорами в інтересах переселенців.

Зважаючи на європейський досвід права і свободи внутрішньо переміщених осіб та особливості роботи з ними закріплені в таких міжнародних документах, як «Керівні принципи з питань про переміщених осіб всередині країни» УВКБ ООН та IV Женевська конвенція.

Міжнародний досвід свідчить, що вирішення проблем та задоволення потреб ВПО є предметом професійної діяльності соціальних працівників. Соціальна підтримка ВПО у світі почала розвиватися фактично відразу після Другої світової війни і сьогодні регулюється таким міжнародним документом «Переміщені особи», ухваленим у 2012 р. Міжнародною федерацією соціальних працівників [82]. У документі йдеться про те, що робота з переміщеними особами повинна спрямовуватися на забезпечення стійкості, подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення виробничого

потенціалу, відновлення соціально-культурних і громадських структур, а також особистої та колективної спроможності активно сприяти національному та регіональному розвитку. Метою соціальної роботи в таких випадках є сприяння незалежності та розвитку громад, а не їх виживання. Відповідно, послуги для переміщених осіб повинні бути колективними та системними, а не фрагментарними, і надаватися у вигляді разових послуг від приватних осіб.

На соціальні аспекти проблеми внутрішньо переміщених осіб та соціально-психологічне консультування цієї групи осіб звертає увагу й Всесвітня організація охорони здоров'я у своїх методичних рекомендаціях, зокрема щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам [84].

Аналіз програм, які застосовувалися у роботі з внутрішньо переміщеними особами та впроваджувалися державними й недержавними організаціями різних країн світу, дає підстави виокремити серед них загальні та специфічні [85].

До загальних програм належать ті, що стосуються:

- 1) наявних умов (представництво інтересів, зустріч-робота, гуманітарна допомога, охорона здоров'я, покращення наявних умов життя);
- 2) попереднього досвіду людей (консультування при травмі, реабілітація, підтримка, соціальні та рекреаційні програми);
- 3) ситуації в групі (самодопомога, розвиток громад, побудова стосунків у громаді);
- 4) майбутніх потреб (освіта, розвиток навичок та розбудова громад, формування наступних поколінь у таборах).

До специфічних програм можна віднести ті, що стосуються:

- 1) сім'ї та окремих її членів (навчальні та психосоціальні програми для дітей, послуги для жінок, послуги для сімей, програми возз'єднання сімей, специфічні програми окремих країн);
- 2) специфічних потреб (репатріація та реінтеграція, інтеграція, права людини, орієнтація в нормативному полі) [84, 86].

Аналіз літератури та документів засвідчив, що у роботі з ВПО соціальні працівники можуть застосовувати різні стратегії втручання. За тривалістю їх можна умовно поділити на:

- короткострокові (кризове втручання, зустріч-робота, орієнтована на завдання модель соціальної роботи);
- довгострокові, орієнтовані на системно-екологічну модель соціальної роботи, в основі яких перебувають концепція «людина в оточенні» [78] та концепція «економічної спроможності» [79].

З точки зору психологічного дослідження, аналіз всіх зазначених нормативних документів дає можливість визначити основні потреби людини, яка опинилася в скрутному становищі вимушеного переселення. Відомо, що основні потреби людини були визначені ще А. Маслоу, який побудував модель основних потреб у вигляді піраміди.

Теорія мотивації по А. Маслоу була сформульована у 1940-х рр. минулого століття. У людей, згідно цієї теорії постійно виникають різні потреби, які можна об'єднати в групи ієрархії. А. Маслоу виділив п'ять таких груп і представив їх у вигляді піраміди.

1. Фізіологічні потреби є необхідними для виживання і включають потреби в їжі, воді, відпочинку та ін. Для їх задоволення необхідний мінімальний рівень заробітної плати і необхідні умови праці.

2. Потреби безпеки включають потреби в захисті від фізичних і психологічних загроз з боку зовнішнього середовища і впевненість в тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому. Це може вирішитися за допомогою заробітної плати, яка перевищує мінімальний рівень. Така заробітна плата дозволяє користуватися страхуванням, накопичувати кошти на старість. Впевненість у майбутньому – це робота в надійній організації, яка надає співробітникам окремі соціальні гарантії. Без задоволення потреб першого і другого рівня неможлива нормальна життєдіяльність людини.

3. Соціальні потреби включають підтримку з боку оточення, визнання заслуг людини, приналежність до тієї чи іншої спільноти. Для їх задоволення

необхідна участь в груповій роботі, увага до людини з боку керівництва і колег по роботі.

4. Потреби у самоствердженні включають визначення людини з боку оточення. Вони задовольняються шляхом визначення компетенції, завоювання авторитету, досягнення лідерства та популярності, здобуття публічного визначення. Управління цими потребами досягається за рахунок присвоєння цим особам титулів і звань, а також вручення нагород тощо.

5. Потреби у самовираженні включають потреби в реалізації своїх потенційних можливостей й зростанні як особистості. Для задоволення цих потреб людині необхідна максимальна свобода творчості, вибору методів і засобів вирішення поставлених перед нею завдань. Чим більш високе місце в ієрархії займають окремі потреби, тим для меншої кількості людей вони стають реальними мотивами поведінки.

Усі вище перелічені потреби людини, описані А. Маслоу, покладено в основу «Керівних принципів ООН з питання про переміщення осіб усередині країни».

Протягом п'яти років безперервної внутрішньої вимушеної міграції в Україні більшість проблем, пов'язаних із підтримкою переселенців та задоволенням їх життєвих потреб, залишаються досі невирішеними. Незважаючи на те, що на вимоги Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) в Україні прийнято ряд нормативно-правових актів щодо окремих аспектів соціального захисту ВПО, багато питань не втрачають своєї актуальності. Основним національним документом стосовно захисту вимушених переселенців є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який було прийнято у відповідь на заклик УВКБ ООН щодо якнайшвидшого прийняття нового законопроекту, який регулюватиме питання дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб.

Розробка комплексної дієвої системи соціального захисту ВПО, підкріпленої відповідними нормативно-правовими актами, має ґрунтуватися на

світовому досвіді подолання схожих проблем та спиратися на міжнародні нормативні документи щодо регулювання міграції та правил поведження з переміщеними особами. Основним міжнародним документом, який регулює процеси внутрішнього переміщення населення є «Керівні принципи ООН з питання про переміщення осіб усередині країни» [87]. Принципи встановлюють мінімальні стандарти захисту ВПО та пропонують актуальні інструменти регулювання переміщення всередині країни. В основу Керівних принципів ООН покладено ключові положення міжнародних норм захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права. Документ містить 30 основоположних принципів забезпечення особливих потреб внутрішньо переміщених осіб, які об'єднано у п'ять розділів:

1. Загальні принципи.
2. Принципи, що стосуються захисту від переміщення.
3. Принципи, які стосуються захисту під час переміщення.
4. Принципи, що стосуються гуманітарної допомоги.
5. Принципи, які стосуються повернення, переселення та реінтеграції.

Таким чином, Керівні принципи визначають права та гарантії, необхідні для захисту осіб від примусового переміщення, а також надання їм захисту та допомоги не тільки під час переміщення, але й в процесі повернення, переселення чи реінтеграції. У міжнародній практиці сформувалася думка, що незважаючи на те, що Керівні принципи ООН не є юридично обов'язковими, вони мають певне правове значення. Хоча принципи не мають категоричного директивного характеру, їх використання в якості теоретичної бази для розробки державних підходів та регулюючих документів щодо організації переміщення населення у середині країни та захисту внутрішньо переміщених осіб вважається світовою спільнотою за необхідне. При цьому Принципи є керівними документами для:

- а) представника Генерального секретаря ООН з питань внутрішньо переміщених осіб при виконанні його мандату;
- б) держав, які зіткнулися з явищем внутрішнього переміщення;

в) всіх інших органів влади, груп осіб і окремих осіб в їх відносинах з внутрішньо переміщеними особами;

г) міждержавних і неурядових організацій при роботі із ситуаціями внутрішнього переміщення.

Таким чином, усі національні нормативно-правові акти повинні розроблятися відповідно до норм міжнародних угод у сфері прав людини та гуманітарного права, не суперечити їм та не порушувати їх основні постулати. Зокрема принцип 5 Керівних принципів ООН наголошує: «Усі органи влади і міжнародні організації зобов'язані за будь-яких обставин виконувати і забезпечувати виконання своїх зобов'язань за міжнародним правом (у тому числі міжнародними договорами у сфері прав людини та міжнародним гуманітарним правом), із тим щоб запобігати ситуаціям, які можуть призвести до переміщення осіб, та уникати їх» [87].

Крім таких загальних принципів, як забезпечення прав людини на особисту свободу та безпеку, фізичну, психічну та моральну недоторканість, свободу пересування та недопущення дискримінації, Керівні принципи передбачають ряд умов, які є специфічними і мають бути обов'язково враховані в процесі розробки і реалізації державної політики України стосовно ВПО. Так, згідно принципу 18, усі внутрішньо переміщені особи мають право на достатній рівень життя [87]. Незалежно від обставин та без будь-якої дискримінації компетентні органи влади мають надавати і забезпечувати внутрішньо переміщеним особам безпечний доступ до основних продуктів харчування та питної води, базового притулку та житла, належного одягу, основних медичних послуг та оздоровлення.

Керівні принципи ООН наголошують на недопущенні дискримінації ВПО внаслідок їх переміщення при реалізації основних прав і свобод. Так принципом 22 передбачена вільна реалізація прав на свободу думки, вільний пошук можливостей для працевлаштування, участь на рівноправній основі у справах громади та інші. У багатьох розділах значну увагу приділяється жінкам, як найбільш уразливій категорії ВПО. Зокрема Керівними принципами ООН

не тільки виключається дискримінація жінок в процесі забезпечення дотримання громадянських прав і свобод, але й передбачається необхідність додавання особливих зусиль для їх соціального захисту. Окремий розділ Керівних принципів присвячено питанням надання переселенцям гуманітарної допомоги. Згідно принципу 25, головний обов'язок і відповідальність за надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам має покладатися на органи державної влади. Міжнародна гуманітарна допомога розглядається як другорядне джерело і потребує лише сприяння збоку держави у її вільному транспортуванні і подальшому розподіленні.

Варто зазначити, що більшість принципів, задекларованих у документі, знайшли відображення у законодавчій базі, яка регулює питання пов'язані із внутрішньою вимушеною міграцією в Україні. Проте деякі принципи дотримуються лише частково або повністю ігноруються. Наприклад, принцип 20, згідно якого кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності [88]. Передбачається, що з метою забезпечення цього права для внутрішньо переміщених осіб відповідні органи влади видають їм всі документи, необхідні для користування та реалізації їх законних прав, такі як паспорти, посвідчення особи, свідоцтва про народження та свідоцтва про шлюб. Зокрема органи влади сприяють видачі нових документів або заміні документів, загублених під час переміщення, без висування будь-яких необґрунтованих умов, таких як вимога повернення на місце постійного проживання для отримання цих або інших необхідних документів. Проте в Україні, як на вищому державному рівні, так і на місцях цей принцип порушується доволі часто, з чим ВПО стикаються у паспортних столах, службах соціального захисту, фінансових та інших установах.

Зниження напруги в суспільстві та досягнення гідних соціально-економічних показників в Україні є можливим лише за умов запозичення світового досвіду регулювання внутрішньої вимушеної міграції, дотримання міжнародних принципів та формування на цих засадах власної ефективної системи соціального захисту ВПО. Таким чином, систему соціального захисту

ВПО слід визначити, як комплекс соціально-економічних і правових гарантій, який покликано забезпечити дотримання прав людини, а також створити нормальні умови їх існування та задоволення соціальних потреб в процесі та після переміщення. Соціальний захист ВПО може бути реалізовано як шляхом організаційних та фінансових заходів, що виконуються безпосередньо державою, так і сприянням здійсненню таких заходів громадськими та іншими недержавними організаціями. Ефективний механізм соціального захисту внутрішньо переміщених осіб має спиратися на зазначені міжнародні принципи забезпечення дотримання прав мігрантів та бути спрямованим на задоволення їх потреб.

Першочергові заходи із захисту ВПО мають бути спрямовані на вирішення первинних потреб переселенців, а саме житлової та фінансової. Лише за умов наявності житла та фінансових ресурсів для життєдіяльності інтеграція переселенців до місцевих громад є можливою. Це головна і невід’ємна передумова налагодження життя, бо тільки після вирішення цих проблем людина може відчувати потребу у соціалізації, розвитку, громадській відповідальності. Фінансові потреби ВПО можуть бути задоволені шляхом створення сприятливих умов для працевлаштування переселенців або сприяння та підтримки організації підприємницької діяльності. Другорядним, додатковим джерелом забезпечення фінансових потреб переселенців є матеріальна допомога від держави та недержавних організацій. Наразі законодавством України передбачено виплату пенсій, адресної допомоги та належних соціальних виплат переселенцям, постійно переглядаються та удосконалюються шляхи нарахування та отримання зазначених видів виплат. Проте і досі існує багато недоопрацювань, розбіжностей та неточностей у цьому процесі, зокрема вкрай недостатній розмір адресної допомоги.

Держава має гарантувати дотримання усіх конституційних прав та свобод переселенців та забезпечити необхідні умови для їх реалізації на місцях. Комплекс заходів соціального обслуговування передбачає вільний доступ до освіти, у тому числі вищої, медичного сервісу, отримання соціальних послуг

інших державних закладів. При цьому необхідно враховувати уразливий стан переселенців й об'єктивне обмеження їх ресурсів, і окрім конституційних гарантій передбачити можливість надання їм додаткових пільг та спрощених умов для реалізації своїх прав та свобод. Вагомою частиною системи захисту ВПО є заходи, спрямовані на сприяння соціальній, психологічній та ментальній адаптації переселенців до приймаючих громад. Очевидно, що на сьогоднішній день існують як відкриті, так і латентні конфлікти між переселенцями та місцевими жителями, для розв'язання та уникнення яких необхідно впроваджувати заходи з культурного єднання, посилення духу патріотизму та підвищення рівня національної самосвідомості.

Висновки до першого розділу

Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду існуючих підходів до аналізу проблеми синдрому жертви дозволили сформулювати ряд положень, що сприятимуть більш повному розумінню зазначеного питання у подальшому дослідженні:

1. Поняття «жертва» та «синдром жертви» зазвичай використовується у юридичній літературі та у дослідженнях, пов'язаних із скоєнням злочинів проти особистості.

2. Багатозначність та невизначеність терміну «синдром жертви» у психології є наслідком його використання в різних контекстах. Разом з тим, ми маємо визнати, що у вітчизняній психологічній науці при всій важливості цього феномену, поки ще остаточно не визначено саме поняття «синдром жертви».

Основними структурними елементами особистості, що впливають на формування синдрому жертви є:

- виключно соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість, моральні властивості, відносини);
- індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури);

- індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форми буття);
- біологічно обумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкт, органічні патологічні зміни).

У нашому дослідженні процес формування синдрому жертви розуміється як віктимізація, а поняття «синдром жертви» співвіднесено з віктимністю.

Віктимність, в свою чергу, проявляється у віктимній поведінці, а віктимна поведінка не завжди є наслідком наявності у особи віктимності. Виділяється разова віктимна поведінка, що не є наслідком наявності у особи віктимності, і визначається конкретними особливостями ситуації, сприйнятої через призму миттєвих мотивів і так чи інакше, сприяє факту посягання.

3. Особи, переміщені всередині країни, – це люди чи групи людей, які були вимушені покинути свої домівки, щоб урятуватись від збройних конфліктів, проявів насилля або масових порушень прав людини. Також до них варто віднести осіб, які потерпіли від стихійного лиха чи техногенних катастроф.

Ознаками категорії внутрішньо переміщених осіб є такі:

- вони є фізичними особами;
- вони мають громадянство України;
- вони можуть не мати громадянства України, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах;
- під час зміни місця проживання вони не перетинають державний кордон України.

4. Внутрішньо переміщеною особою (ВПО) – є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та

надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

5. Держава має гарантувати дотримання усіх конституційних прав та свобод ВПО та забезпечити необхідні умови для їх реалізації на місцях. Комплекс заходів соціального обслуговування передбачає вільний доступ до освіти, у тому числі вищої, медичного сервісу, отримання соціальних послуг інших державних закладів. При цьому необхідно враховувати уразливий стан переселенців й об'єктивне обмеження їх ресурсів, і окрім конституційних гарантій передбачити можливість надання їм додаткових пільг та спрощених умов для реалізації своїх прав та свобод. Вагомою частиною системи захисту ВПО є заходи, спрямовані на сприяння соціальній, психологічній та ментальній адаптації переселенців до приймаючих громад.

Однак варто зауважити, що значна кількість заходів та вимог, спрямованих на допомогу сім'ям внутрішньо переміщених осіб, що затверджені на загальнодержавному рівні насправді не завжди втілюються в життя.

Результати, викладені в даному розділі, опубліковані в таких наукових працях автора:

1. Кердивар В.В. Нагальні соціально-психологічні проблеми вимушених переселенців. *Наукове забезпечення службово-бойової діяльності національної гвардії України*: зб. тез доп. VIII наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 бер. 2017 р.). Харків: Нац. акад. нац. гвардії України, 2017. С. 61–62.

2. Кердивар В.В. Вимушено переміщені особи: віктимологічний аспект. *Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 2018 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2018. С. 195.

3. Кердивар В.В. Психологічні наслідки вимушеного переїзду в інший регіон країни. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 бер. 2018 р.

.). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 64–66.

4. Кердивар В.В. Деякі віктимні якості особистості внутрішньо переміщених осіб. *Проблеми та перспективи забезпечення цивільного захисту: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених* (м. Харків, 2019 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2019. С. 253.

5. Кердивар В.В. Психологічна трансформація особистості вимушених переселенців, мігрантів, біженців. *Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Сладковічево, Словенська республіка, 10–11 бер. 2017 р.). Сладковічево: Університет Данубіус, 2017. С. 84–87.

6. Kerdyvar V.V. Personality features in involuntary replacement conditions. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities: mat. intern. scien. conf.* (Kaunas, Lithuania, 23 feb. 2018). Kaunas: Vytautas magnus university, 2018. P. 112–114.

7. Кердивар В.В. Аналіз передумов виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення в межах України. *Теорія і практика сучасної психології*. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2018. № 2. С. 203–206.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУП ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У розділі описано етапи емпіричного дослідження соціально-психологічних детермінантів прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб. Представлено основні методи і визначено психодіагностичний інструментарій, що дало змогу дослідити особливості синдрому жертви. Досліджено і проаналізовано структурно-змістові характеристики уявлень про вплив вимушеного переселення на особистість людини.

2.1. Методи дослідження

Вивчення сучасних підходів щодо проблеми синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб та індивідуально-психологічних особливостей особистості визначило основні принципи дослідження.

Комплексний підхід до вивчення синдрому жертви у ВПО на території України у процесі їх адаптації до нових умов життя вимагає використання у дослідженні принципів системного підходу, що передбачає вивчення зазначеного феномену як цілісного утворення та розглядається у багатьох зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язках.

Відповідно до системного підходу, будь-яке явище виникає та існує в рамках деякої системи явищ. При цьому важливо, що зв'язки між явищами, які відносяться до певної системи, виступають не як епізодичні й випадкові взаємодії, а є суттєвими умовами виникнення, існування і розвитку кожного з них, а разом із тим і системи в цілому.

Розгляд явища з позицій системного підходу обумовлює необхідність дослідження синдрому жертви як системної властивості, яка утворюється у зв'язку із включенням людини у скрутні умови вимушеного переїзду та впливу

нового соціального середовища на її благополуччя. Системний підхід до вивчення синдрому жертви базується на реалізації двох принципових положень: психіку переселенця необхідно розглядати як багаторівневу та ієрархічну систему; синдром жертви має певні складові та пов'язаний з психічними особливостями переселенця.

Дослідження синдрому жертви дозволяє розглядати його, з одного боку, як комплексну характеристику особистості, що представляє собою єдність специфічних особистісних особливостей, що виникають при взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів, і як якість суб'єкта, з іншого боку, що відображається у низькій здатності людини перетворювати дійсність, управляти подіями власного життя, досягати поставленої мети, долаючи труднощі вимушеного переселення.

Середовище опосередковано зумовлює психічні явища, заломлюючись через особистісні властивості суб'єкта. Для того, щоб розглядати вплив зовнішніх чинників, необхідно знати внутрішні.

Синдром жертви виникає під впливом травмуючих подій у тих людей, які мають внутрішні передумови, які в свою чергу, обумовлені історією життя людини, її досвідом взаємодії зі світом. Ці внутрішні передумови на більш ранньому етапі формувалися у взаємодії із зовнішнім світом і наявністю або відсутністю досвіду травмуючих подій.

Уразливість до виникнення синдрому жертви може бути пояснено, виходячи з властивостей цілісної системи, одним з компонентів якої вона є. Симптомокомплекс особистісних особливостей визначає стан жертви. Крім того, при вивченні компонентів синдрому жертви необхідно враховувати системний цілісний характер психіки людини і розглядати виділені компоненти в їх взаємозв'язку.

Таким чином, викладені вище методологічні принципи покладено в основу нашого дослідження детермінантів виникнення синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб на території України.

Науково-дослідна робота проводилася на базі органів соціального захисту населення в Харківській області та серед психологів ДСНС України. Всього дослідженням охоплено 997 внутрішньо переміщених осіб та 63 державних працівників. Дослідження розподілено на послідовні етапи, кожний з яких спрямовано на вирішення конкретної частини загальної задачі та був базою для наступних досліджень.

На першому етапі (2016–2017 рр.) здійснено аналіз вимушеного переселення, як особливого фактору впливу на людей, проведено змістовний аналіз поняття «синдром жертви», визначено його структурні компоненти та психологічні чинники, що впливають на ВПО в умовах проведення воєнного конфлікту на території України.

На другому етапі (2017–2018 рр.) проведено експертне оцінювання серед психологів Державної служби України з надзвичайних ситуацій Донецької, Луганської, Харківської, Черкаської, Чернігівської областей та м. Києва, які безпосередньо працювали та надавали допомогу ВПО.

Для перевірки того, що прояви синдрому жертви спостерігаються у ВПО, проведено повторне експертне оцінювання серед соціальних працівників м. Харкова, які займалися допомогою ВПО.

На основі проведених експертних опитувань проявів синдрому жертви у ВПО, **на третьому етапі** дослідження (2018–2019 рр.) проведено якісний та кількісний аналіз передумов формування синдрому жертви у ВПО.

На останньому (четвертому) етапі (2020 р.) здійснено оброблення, аналіз, узагальнення та систематизацію результатів роботи; сформульовано висновки та розроблено рекомендації для психологів ДСНС, соціальних працівників і волонтерів-психологів щодо оцінки синдрому жертви у ВПО та врахування їх особливостей при взаємодії з ними на різних етапах переселення, їх впровадження в практику; оформлено текст дисертаційної роботи; визначено подальші перспективи досліджень.

З метою дослідження психологічних особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб нами проведено аналіз Законів України,

Постанов Кабінету Міністрів України, аналітико-звітних, методичних та інших документів, що регламентують забезпечення прав та свобод для вказаної категорії осіб на території України. Це дозволило визначити сучасний підхід щодо організації та проведення дослідження.

Окрім спеціально обраних діагностичних методик, ми вважаємо за доцільне використання таких емпіричних методів, як спостереження та бесіда, які дозволяють уточнити і конкретизувати результати, що забезпечують різнобічне вивчення синдрому жертви у ВПО. У контексті нашого дослідження метод спостереження ми характеризуємо як багаторазовий процес вивчення особливостей поведінкових реакцій ВПО в умовах вимушеного переїзду.

В основу метода спостереження покладено елементи теоретичного мислення (задум, система методичних прийомів, осмислення та контроль результатів) та набір кількісних і якісних методів аналізу (узагальнення, факторизація даних та ін.). Цей метод включає: вибір ситуації та об'єкта спостереження, узагальнення теоретичних уявлень про досліджувану реальність та виділення цілей дослідження, побудову програми спостереження, опис способу оброблення та представлення отриманих даних.

Об'єктом спостереження в нашій роботі є поведінка ВПО, в найрізноманітніших її зовнішніх проявах, коли реалізуються усвідомлювані та неусвідомлювані внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. За особливостями мовлення, виразними рухами – жестами, мімікою, виразами обличчя, пантомімічними актами (позами) тощо – можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння змісту висловлювання, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру, наявність і розвиток комунікативних здібностей. Тому вміле спостереження за поведінкою ВПО дає можливість з високою вірогідністю робити висновки про їх внутрішні психологічні особливості.

Об'єктивність спостереження зростає при збільшенні його тривалості та паралельному використанні інших методів дослідження, однак, в нашому випадку реалізувати це було вкрай важко, а інколи й неможливо.

У тих випадках коли проведення бесіди та спостереження було неможливим, застосовувалось анкетне опитування, у якому кожне запитання логічно пов'язувалось з головним завданням дослідження. Важливими характеристиками анкети були: композиція (послідовність запитань), мова та стиль формулювання запитань, оскільки неправильна побудова могла викликати негативну реакцію з боку ВПО, а проблема мовленнєвого бар'єру взагалі нерозуміння запитань.

Метод експертних оцінок. Експертне оцінювання проводилося за двома формами: з критеріями оцінки та без них.

У першому випадку експерти мали змогу самостійно надати типи поведінкових проявів ВПО в умовах вимушеного переїзду.

У другому випадку експертам запропоновано оцінити поведінку ВПО за проявами наведеними у бланку (Додаток Б). Експерти оцінювали прояви переселенців за 10-ти бальною шкалою (0 – мінімальна виразність прояву, 10 – максимальна виразність прояву). За підсумками анкетування від кожної групи експертів отримано данні про типові прояви поведінки ВПО в умовах переїзду.

Якісний та кількісний аналіз документів застосовано з метою вивчення документів, які містили в собі інформацію про якість забезпечення ВПО соціальними гарантіями на державному та місцевому рівнях.

У ході дослідження нами використано психодіагностичний інструментарій, який крім стандартних психометричних параметрів відповідає таким вимогам як: компактність і зручність для застосування в умовах масових психодіагностичних обстежень; дозволяє проводити як групове, так і індивідуальне обстеження.

Для визначення особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб нами використано такий психодіагностичний інструментарій:

1. *Для виокремлення осіб, які будуть основною частиною нашого дослідження, ми застосовували «Індекс життєвої задоволеності» Б. Ньюгартен в адаптації Н. Паніної.*

Опитувальник «Індекс життєвої задоволеності» (Life Satisfaction Index A, LSIA) був розроблений Берніс Ньюгартен і її колегами у 1961 р. у межах 79 дослідження соціально-психологічних проблем геронтології. Методика набула широкого використання на території США, Європи, а після перекладу та адаптації Н. Паніною у 1993 р. – на території пострадянського простору, зокрема в Україні.

Опитувальник «Індекс життєвої задоволеності» (далі – ІЖЗ) є надійним інструментарієм для диференційованої оцінки особливостей власного стилю життя, потреб, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій індивіда з метою визначення їх позитивного або негативного впливу на загальнопсихологічний стан. Показник ІЖЗ відображає не лише загальнопсихологічний стан індивіда, а також ступінь його психологічного комфорту, соціально-психологічну адаптованість, задоволеність ситуацією та своєю роллю в ній.

Опитувальник ІЖЗ складається з 20 тверджень, кожне з яких респондент оцінює за наступною шкалою: згоден, не згоден, не знаю. Кожному окремому твердженню відповідає власна конкретна градація балів від 0 до 2. Підрахунок індексу здійснюється завдяки загальній сумі за всіма твердженнями. Такий показник може знаходитися в інтервалі від 0 до 40 балів.

Показники менше 25 балів свідчать про низький рівень задоволеності життям, психологічного комфорту та низький рівень адаптованості.

Показники, що знаходяться в інтервалі від 25 до 30 балів, вказують на середній рівень задоволеності життям, оптимальний рівень психологічного комфорту та середній рівень адаптованості респондентів.

Показники більше 30 балів вказують на високий рівень психологічного комфорту, адаптованості та високий рівень задоволеності життям у респондентів.

В якості детальної та додаткової інформації про те, які сфери життя приносять задоволення, а які – ні, підраховується кількість балів за окремою з п'яти шкал. Максимальна кількість балів за окремою шкалою може сягати 8 балів.

Усі 20 тверджень опитувальника ІЖЗ зводяться до наступних п'яти шкал.

Інтерес до життя. Шкала відображає ступінь ентузіазму, захоплене ставлення до повсякденної діяльності. Високі показники відображають інтерес до життя. Низький показник вказує на апатію та байдужість до власного життя.

Послідовність у досягненні мети. Шкала відображає ступінь прагнення респондента досягати мети та ступінь спрямованості у задоволенні потреб. Високі показники за шкалою відображають такі особливості у досягненні мети, як рішучість, стійкість, спрямованість на досягнення мети. Низькі показники за даною шкалою відображають пасивне існування поряд з життєвими невдачами, покірне прийняття всього, що відбувається у житті.

Узгодженість між зазначеними та досягнутими цілями. Шкала відображає рівень узгодженості між тими цілями, які є значимими для респондента, та тими, які він реально досягнув. Високі показники за цією шкалою свідчать про впевненість респондента в тому, що він дійсно досяг чи здатний досягати саме тих цілей, які він вважає значимими для себе. Низькі показники свідчать про те, що респондент не здатний досягати значущих для себе цілей, вони залишаються лише як зазначені, а не як такі, що ним реально досягнуті.

Позитивна оцінка себе та власних вчинків. Шкала відображає рівень оцінки власних якостей і вчинків. До неї відносять оцінку зовнішніх та внутрішніх якостей респондента, що сприяють задоволеності ним своєю роллю у соціумі. Високі показники відображають високий рівень задоволеності собою та власними вчинками. Низькі показники, відповідно, відображають незадоволеність собою, вчинками та своєю роллю у соціумі.

Загальний фон настрою. Шкала відображає ступінь оптимізму респондента як протилежність песимізму. Орієнтацію на когнітивну установку «все добре» відображають високі показники. Низькі показники відображають, в свою чергу, орієнтацію на когнітивну установку «все погано».

2. Для дослідження показників агресивності застосовано методику діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація К. Осницького).

Опитувальник Басса–Дарки (Buss–Durkey Inventory) – особистісний опитувальник, розроблений А. Бассом і А. Даркою в 1957 р., призначений для діагностики агресивних і ворожих реакцій. Опитувальник широко поширений в зарубіжних дослідженнях, в яких підтверджуються його високі валідність і надійність. Методика допомагає докладно освітити рівень агресивності та структуру її проявів.

Методика складається з 75 тверджень та містить вісім субшкал. Кожне твердження опитувальника відноситься до одного з восьми так званих індексів форм агресивних чи ворожих реакцій:

1. Фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи. Виключається лише знищення неживих предметів.

2. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів, як через форму (сварка, крик, вереск і т. п.), так і через зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка і т. п.).

3. Непряма агресія – агресія, яка обхідним шляхом спрямована на іншу особу (злісні плітки, жарти), і агресія без спрямованості (невпорядкованих вибухів люті, що виявляється в крику, биття кулаками по столу, тупання ногами і т. п.). Це можуть бути плітки, жарти, вибухи люті, що проявляються в крику, топтання ногами і т. п. Останнє – ці вибухи характеризуються неспрямованістю і невпорядкованістю.

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитетів або керівництва; це поведінка в межах від пасивного опору до активної боротьби, проти усталених традицій, проти вимог, правил чи законів.

5. Схильність до роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість, бурчання, образливість, різкість).

6. Підозрілість – схильність до недовіри і обережності по відношенню до людей, засновані на переконанні в тому, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду.

7. Образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву, невдоволення кимсь саме або всім світом за дійсні або уявні страждання.

8. Почуття провини або аутоагресія – переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, надходить недобре, шкідливо, злобно або безсовісно (наявність у нього докорів сумління).

Існують дані про надійність, валідність та адаптованість методики для використання на вітчизняних вибірках. Вона дозволяє обчислити індекс агресивності особистості, який є сумарним показником за шкалами «фізична агресія», «вербальна агресія» та «непряма агресія», а також індекс ворожості, який є сумарним показником за шкалами «образа» та «підозра». Рівень агресивної мотивації ми можемо виявити при складанні таких показників як «фізична агресія», «вербальна агресія» та «роздратованість». Конструктивна та деструктивна агресія є сумарним показником індексу агресивності та індексу ворожості.

Респондентам пропонувалося визначити своє ставлення до кожного твердження опитувальника відповідаючи «так» (знак «+») або «ні» (знак «-»). Згідно з «ключем» підраховується кількість набраних балів із кожного блоку питань та інтерпретується для кожного респондента.

Також для дослідження агресивності використано проективну методику «Тест руки» розроблену Б. Брайкліном, З. Петровським і Е. Вагнером . Наочність до методики складається з дев'яти зображень кистей рук і однієї порожньої картки, при демонстрації якої просять уявити кисть руки і описати її дії. Зображення демонструють послідовно. Досліджуваному дається інструкція відповісти на питання про те, яку, на його думку, дію виконує зображена рука, або які дії виконує людина з тією рукою.

Дослідження проводилося індивідуально, або з групою людей, якщо це було можливо. Відповіді досліджуваного фіксувались у бланку дослідження.

Інтерпретація результатів дослідження здійснювалась за 11 категоріями:

Агресія. Це відповіді, де рука представлена як така, що нападає, ранить, завдає шкоди, агресивно домінує або активно хапає іншу особу чи предмет.

Директивність. Ця категорія містить відповіді, де рука представлена такою, що керує, руйнує чи будь-яким чином впливає на іншу особу. Відповіді цієї категорії відбивають почуття зверхності.

Страх. Відповіді цієї категорії відбивають страх перед покаранням. Вони зменшують вірогідність явної агресивної поведінки. Категорія страху містить відповіді, де рука представлена як жертва власної агресії. Рука намагається запобігти фізичному насильству, що спрямоване на її власника.

Афектація (прихильність). Ця категорія містить відповіді, де рука виконує афективний жест чи афективно доброзичливий жест. Відповіді, які підраховуються за цією категорією, відбивають підвищену здатність до активного соціального життя. Вони передають прагнення суб'єкта співпрацювати з іншими з метою обміну емоціями.

Комунікація. Це відповіді, де рука спілкується чи намагається поспілкуватися з особою, що є рівною чи перевершує комунікатора. Вважається, що комунікатор більше потребує аудиторії, ніж вона його.

Залежність. Ця категорія містить відповіді, де рука активно чи пасивно шукає підтримки чи допомоги з боку іншої особи. Успішне втілення тенденції до цієї дії залежить від явної чи домислюваної необхідності у доброзичливому ставленні з боку інших осіб.

Експібіціонізм. Відповіді, де рука проявляє себе будь-як: «показує комусь руку», «грає на піаніно», «танцює», «милується нігтями», «показує обручку». Ці тенденції до дії є експібіціоністськими за характером.

Каліцтво. Ця категорія включає руки, які деформовані, ушкоджені. Відповіді відбивають відчуття фізичної неадекватності.

Активна невиразність (безособовість) – моторна активність.

Категорія містить відповіді, де рука змінює своє фізичне положення чи опирається силі тяжіння.

Пасивна невиразність – пасивність. Відповіді, що відбивають невиразні тенденції до дії, де рука не змінює свого положення чи пасивно підпорядковується силі тяжіння.

Опис. Відповіді фізично описують руку – «красива рука», «некрасива рука».

Відповіді, які належать до двох перших категорій, оцінювались як такі, що пов'язані з готовністю до зовнішніх проявів агресивності, чотири наступні – як такі, що відбивають тенденцію до соціально адаптивних дій. Кількісний показник відкритої агресивної поведінки розраховувався як різниця між сумою відповідей за першими двома категоріями і сумою «адаптивних» відповідей за умови, що кожна відповідь будь-якої категорії оцінювалась в 1 бал.

3. *Для діагностики направленості агресії нами застосовано колірний тест відносин А. Еткінда.* Це компактний невербальний діагностичний метод, який відображає як свідомий, так і частково неусвідомлений рівні відносин людини.

Методичною основою цього тесту є колірно-асоціативний експеримент. Він базується на припущенні про те, що характеристики невербальних компонентів ставлення до значимих інших і до самого себе віддзеркалюється в колірних асоціаціях щодо них. Колірна сенсорика досить тісно пов'язана з емоційним життям особистості. Цей зв'язок, підтверджений у багатьох експериментально-психологічних дослідженнях, давно використовується в психодіагностичних методах.

В якості стимулюючого матеріалу використовуються вісім колірних карток розміром 5х3 см, що представляють копію стандартних колірних карток з восьмиколірного тесту М. Люшера. Вони пред'являються випробуваному при природному освітленні на білому тлі. Набір включає картки темно-синього, синьо-зеленого, оранжево-червоного, жовтого, фіолетового, коричневого,

чорного і сірого кольорів:

4. Для діагностики проявів тривожності застосовувався тест Спілбергера–Ханіна.

Тест Спілбергера–Ханіна належить до методик, за допомогою яких досліджують психологічний феномен тривожності. Цей опитувальник складається з 20 висловлювань, які відносяться до тривожності як стану (стан тривожності, реактивна або ситуативна тривожність), і 20 висловлювань на визначення тривожності як диспозиції, особливості особистості (властивість тривожності). Що розуміє Спілберг під обома мірами тривожності видно з цитати: «Стан тривожності характеризується суб'єктивними, свідомо сприйнятими відчуттями загрози і напруги, що супроводжуються або пов'язані з активацією або збудженням автономної нервової системи». Тривожність, як риса особи, очевидно, означає мотив або набуту поведінкову диспозицію, яка зобов'язує індивіда до сприйняття широкого кола об'єктивно безпечних обставин, як таких що несуть загрозу, спонукаючи реагувати на них станами тривоги, інтенсивність яких не відповідає величині реальної небезпеки.

Шкала реактивної і особистісної тривожності Спілбергера є єдиною методикою, яка дозволяє диференційовано вимірювати тривожність як властивість особистості, і як стан. У нашій країні використовують тест у модифікації Ю. Ханіна (1976).

Реактивна (ситуативна) тривожність – стан суб'єкта в даний момент часу, який характеризується емоціями, які суб'єктивно переживаються особою: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю у цій конкретній ситуації. Цей стан виникає як емоційна реакція на екстремальну або стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамікою у часі.

Якщо рівень тривожності не перевищує 30, то опитувана особа не відчуває особливої тривоги, тобто у неї в даний момент виявляється низька тривожність. Якщо сума знаходиться в інтервалі 31–45, то це означає помірну тривожність. При 46 і більше – тривожність висока.

Дуже висока тривожність (> 46) прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами, з психосоматичними захворюваннями.

Низька тривожність (< 12) навпаки, характеризує стан як депресивний, ареаактивний, з низьким рівнем мотивацій. Але іноді дуже низька тривожність у показниках тесту є результатом активного витіснення особою високої тривоги з метою показати себе в «кращому світлі».

4. Для діагностики проявів безпорадності використано методику «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Є. Бажина. Методика розроблена на основі шкали локусу контролю Д. Роттера, у якій досліджується рівень суб'єктивного контролю. Дана методика являє собою інструмент для виявлення показників рівня суб'єктивного контролю як якості, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам або власним здібностям і зусиллям. Опитувальник складається з 44 пунктів. Дослідження проводимо за ставленням до таких галузей діяльності:

Загальна інтернальність. Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті були результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати і, отже, відчувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. Низький показник за шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між своїми діями і важливими для них подіями їх життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток і вважають, що більшість із них є результатом випадку або дій інших людей.

Інтернальність у галузі досягнення (Ід). Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно-позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі досягли всього в житті, що вони здатні з успіхом досягати своїх цілей і в майбутньому.

Низькі показники за шкалою Ід свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радощі зовнішнім обставинам: везінню, щасливій долі, або допомозі інших людей.

Інтернальність в галузі невдач (Ін). Високі показники за цією шкалою говорять про розвинуте почуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій, що проявляється у схильності звинувачувати самого себе в різних невдачах, неприємностях і стражданнях. Низькі показники Ін свідчать про те, що досліджуваний схильний приписувати відповідальність за подібні події іншим людям і вважати їх причиною невезіння.

Інтернальність у сімейних відносинах (Іс). Високі показники Іс означають, що людина вважає себе відповідальною за події свого сімейного життя. Низький Іс вказує на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значущих ситуацій, що виникають в його сім'ї.

Інтернальність у галузі виробничих відносин (Ів). Високий Ів свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим фактором в організації виробничої діяльності, у відносинах, що складаються в колективі, у своєму просуванні і т.д. Низький Ів вказує на те, що досліджуваний схильний приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, везінню-невезінню.

Інтернальність у галузі міжособистісних відносин (Ім). Високий показник Ім свідчить про те, що людина вважає себе в силах контролювати свої неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію і т.д. Низький Ім, навпаки, вказує на те, що вона не вважає себе здатною активно формувати своє коло спілкування і схильна вважати свої відносини результатом дії своїх партнерів.

Інтернальність за відношенням до здоров'я і хвороби (Із). Високі показники Із свідчать про те, що досліджуваний вважає себе відповідальним за своє здоров'я: якщо він хворий, то звинувачує в цьому себе і вважає, що одужування залежить від його дій. Людина з низьким Із вважає здоров'я і хворобу результатом випадку і сподівається на те, що видужування прийде в

результаті дій інших людей, перш за все лікарів.

Проведений математичний аналіз отриманих результатів показав, що всі отримані емпіричні дані за ключовими шкалами методик розподілилися за законом нормального розподілу. Для математико-статистичної обробки результатів проводився кореляційний аналіз за допомогою пакетів статистичних програм SPSS Statistics 23.0 для Windows.

2.2. Характеристика і організація дослідження

Складність представленої в дисертації проблеми визначає необхідність використання широкого спектру методів проведення дослідження. Емпірична частина дослідження полягала у з'ясуванні особливостей впливу психологічних чинників ситуації вимушеного переїзду на успішну адаптацію та соціалізацію внутрішньо переміщених осіб.

Емпірична частина дослідження проводилася протягом 2017–2019 рр. Загальна кількість досліджуваних, які взяли участь у всіх його етапах, склала 997 осіб з числа ВПО, 50 соціальних працівників і 13 психологів ДСНС України .

Емпірична програма дослідження проходила у чотири етапи. На першому відбулося формування вибірок та експертне оцінювання психологами ДСНС України негативних реакцій ВПО на ситуацію вимушеного переїзду. На другому етапі проведено повторне експертне оцінювання серед соціальних працівників, де перевірено результати першого експертного оцінювання. На третьому – сформульовано та перевірено припущення щодо ступеню вираженості системи психологічних чинників синдрому жертви у ВПО. На четвертому етапі виявлено особливості прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає внутрішньо переміщеною особою людину, яка вимушено покинула місце свого проживання через наявність на вказаній

території воєнного конфлікту, тимчасової окупації.

Репрезентативність вибірки в нашому дослідженні забезпечено обов'язковою відповідністю певних критеріїв, в основі яких покладено визначення ВПО у вище зазначеному Законі України. Таким чином до експериментальної вибірки увійшли особи:

- які були вимушені покинути місце свого проживання;
- причиною переїзду яких є необхідність уникнення негативних наслідків воєнного конфлікту;
- переїзд відбувся не раніше 2014 р.

Ці обмеження при відборі експериментальної групи введено для того, щоб група досліджуваних максимально повно відображала всю генеральну сукупність, яку складають внутрішньо переміщені особи, вимушені покинути місце свого проживання у зоні воєнного конфлікту в східному регіоні України. Вказані події почались в 2014 р. та тривають по сьогоднішній день.

Проте, варто зазначити, що до вибірки досліджуваних не включено внутрішньо переміщених осіб, які були вимушені змінювати місце проживання в результаті анексії АР Крим.

Для зручності проходження дослідження, а також для зменшення впливу експериментатора на результати дослідження, обраний інструментарій перенесено в гугл-форми, тобто повністю переведено в електронний вигляд з повним дублюванням інструкцій щодо проходження тестування, питань тестування та варіантів відповідей.

Проведення онлайн-досліджень в мережі інтернет стає все більш актуальним. Подібний спосіб опитування забезпечує зниження фінансових та організаційних витрат, а також пов'язаний з покращеннями в надійності та валідності даних. Вказані переваги, як вважається, стають доступними за рахунок зменшення кількості випадкових помилок введення при заповненні вебопитувальників. В якості потенційних загроз якості отримуваних в онлайн-опитувальниках даних виділяють труднощі визначення меж генеральної сукупності досліджуваних [89]. Проте в нашому дослідженні вказані межі чітко

визначені: факт переїзду, час переїзду, причини переїзду.

Можливості швидкого, зручно фіксованого та надійно збереженого взаємозв'язку з досліджуваними особами є не єдиними перевагами вказаного способу збору даних. Важливою перевагою застосування онлайн-методів при проведенні досліджень є забезпечення надійності отриманих вимірів, які пов'язані з відсутністю прямого двостороннього контакту психологами з досліджуваними особами.

Однак проведення опитувань в режимі онлайн було не завжди ефективним та інформативним. Значну частину опитуваних складали ВПО з якими проводилось анкетування в індивідуальному і груповому форматах, якщо це було можливим.

Для вирішення першого емпіричного завдання було визначено дві групи експертів:

Перша група – це практичні психологи Державної служби України з надзвичайних ситуацій в кількості 13 осіб, які мали досвід роботи більш ніж 1 рік на займаній посаді психолога та приймали безпосередню участь у роботі з ВПО в пунктах зустрічі при їх переїзді, та мали можливість спостерігати первинні реакції ВПО;

Друга група – це працівники управлінь праці та соціального захисту населення адміністрацій районів м. Харкова в кількості 50 осіб, які спілкувалися та надавали допомогу ВПО протягом 2014–2018 рр. і могли надати об'єктивну оцінку рис поведінки цієї категорії осіб.

Для вирішення другого емпіричного завдання обраний інструментарій повністю переведено в гугл-форму, посилання на яку було розміщено на сайті науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗ України. Частину опитуваних цієї вибірки, які пройшли безпосереднє дослідження, представили ВПО, які нині проживають та працюють у м. Харкові .

У вересні–грудні 2019 р. опрацьовано результати дослідження, отриманих за допомогою стандартизованих методик та введено їх до

електронного середовища. Опрацювання кількісних даних відбувалось методами математико-статистичного аналізу за допомогою комп'ютерного пакету IBM SPSS Statistics for Windows 23.0.

Було визначено показники описової статистики для компонентів синдрому жертви, а саме середнього арифметичного, моди та медіани.

Для вирішення третього емпіричного завдання проведено кореляційний аналіз між показниками синдрому жертви, що представили шкали:

- агресивності та ворожості (методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, тест руки Е. Вагнера);
- направленість агресії (колірний тест відносин А. Еткінда);
- проявів вивченої безпорадності (тест «Оцінки рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Спілбергера–Ханіна та методика «Рівня суб'єктивного контролю» Є. Бажина).

Кореляційний аналіз за показниками вказаних вище шкал було проведено в групі ВПО.

2.3. Психологічна характеристика особистості внутрішньо переміщених осіб

Початковий внутрішньоособистісний конфлікт, між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю залишатися вдома перебування в екстремальній життєвій ситуації, труднощі адаптації на новому місці, визначили формування вельми специфічного досвіду внутрішніх переселенців, який виходить за рамки звичайного і повсякденного.

Приймаючи рішення про від'їзд з місць проживання, люди опинялися в ситуації, коли життєвий простір особистості піддавався руйнуванню: руйнувалися життєві орієнтири, не було чітких уявлень про подальший розвиток подій. Подвійність ситуації полягала в необхідності вибору, який при будь-якому його варіанті супроводжувався тривожною невизначеністю, почуттям провини в разі втрачених можливостей і неможливістю передбачити

результат розвитку подій при будь-якому виборі. Таким чином, стан людей супроводжувався інтенсивними емоційними переживаннями, станом шоку (пов'язаним з попаданням під обстріли, втратою близьких тощо), найсильнішим стресом, пов'язаним з тривалим перебуванням в умовах, що становлять загрозу життю людини або його близьким.

Ситуація вимушеної міграції сама по собі є стресовою. У нашому дослідженні ми керуємось рядом аспектів переживання ситуації вимушеної міграції: по-перше, міграція, як переживання негативних подій життя – втрати, стрімких змін що відбуваються до, та підчас переселення; по-друге, міграція, як переживання змін соціального оточення, включаючи ментальні відмінності; і, по-третє, міграція, як переживання часткової ізоляції і можливих депривацій.

Наш досвід спілкування з ВПО доводить, що показником успішності адаптації переселенців є суб'єктивне відчуття гармонії з найближчим оточенням. Тут відкривається феномен акультурації в соціальному і психологічному сенсах, яка характеризується змінами соціальних установок особистості, ціннісних орієнтацій і її рольової поведінки. Це підтверджується зарубіжними дослідниками E. Bendek [90], R. Lasarus [91], які у другій половині XX ст. розглянули проблему пристосування мігрантів до нового культурного середовища, приділяючи при цьому увагу девіантній та делінквентній поведінці мігрантів, їх психосоматичним розладам. В свою чергу, дослідники встановили, що.

Крім вивчення проблем адаптації вимушених мігрантів, широке поширення також отримала проблема культурного шоку, прояви якого ми мали змогу спостерігати під час проведення структурованого інтерв'ю. Симптоми культурного шоку виникають внаслідок втрати контролю над ситуацією і відсутності необхідних навичок для існування в новому середовищі і несуть в собі загрозу їхньому психологічному та психічному здоров'ю.

Даний термін введено в науку К. Обергом, який вважав, що пристосування до нового соціокультурного середовища обумовлює психологічний дискомфорт, втрату соціального статусу, втрату особистісної та

групової ідентичності [92]. Також проблему розкривали й інші дослідники (Р. Лінтон, Р. Рендфілд та ін.) [93], які його проявами у мігрантів вважали тривожність, невпевненість в собі, різні фобії, зловживання алкоголем або наркотичними речовинами, депресію і суїцидальні спроби. Це підтверджують дані, отримані С. Бочнером і А. Фернхемом, які встановили, що психічні захворювання у мігрантів зустрічаються частіше, ніж у корінного населення. При цьому існує значущий зв'язок між міграцією та психічним здоров'ям населення [94].

Кожен день людина стикається з різними негативними факторами, стикаючись з проблемними ситуаціями, потрапляючи в незвичні умови життєдіяльності, нові системи взаємозв'язків з оточенням та ін., що не може не відображатись на особистості. Але одночасно з цим, такі умови створюють можливість кожній людині для особистісного розвитку, прийняття на себе відповідальності за власні вчинки, вироблення нових патернів поведінки і способів вирішення проблемних ситуацій, що призводить до розуміння ролі певних подій у житті людини. Ніколи не можна забувати про індивідуально-психологічні особливості особистості, що складають той чи інший набір якостей і характеристик кожної людини. Не кожна людина здатна відмовитися від усього, що є, або залишилося у неї в рідних краях і покинути їх, отримавши статус внутрішньо переміщеної особи.

В даному контексті влучне зауваження Р. Шаміонова про важливість причин міграції. Він зазначає, що добровільна міграція підвищує загальний рівень стресостійкості особи, який сприяє її толерантності до нових умов життя та швидкому пристосуванню. Переміщення, викликане зовнішніми негативними обставинами, знецінює власну активність особи, підриває її віру в контрольованість власного життя та обтяжує адаптацію в новому соціальному середовищі [95].

Під час бесід з ВПО та проведення з ними інтерв'ю ми намагалися також розкрити основні проблеми адаптації вимушених переселенців. Висновки дуже збігаються з дослідженнями В. Гриценка, у яких він розкрив

роль культурних відмінностей, особливостей індивідуально-особистісних характеристик і соціально-демографічних параметрів вимушених мігрантів при виборі і реалізації ними тієї чи іншої стратегії адаптації. Також автором розкрито проблему задоволеності вимушеними переселенцями різними сторонами життєдіяльності, показана значимість наступних факторів: тип поселення, прийняття себе в ситуації, що склалася, встановлення сприятливих відносин з населенням, а також зазначені фактори співвіднесені з характером соціально-психологічної адаптації переселенців [96]. Виявлені особливості свідчать, що напрямки соціальної поведінки можуть не збігатися з сферами незадоволеності, і компенсують їх психологічні ефекти реалізації поведінки людини.

Під час спілкування із внутрішньо переміщеними особами особливу увагу привертали прояви емоційної втоми та тривожності, однієї із ключових проблем мігрантів акцент на яку робить певна група вчених Ф. Березін [97], В. Гриценко [98], Г. Солдатова [99].

У багатьох ВПО нами спостерігалися страх, тривога та відчуття безвиході. Ці наші спостереження підкріплені результатами інших дослідників. Так, Г. Солдатова зазначає, що тривога супроводжує переселенця з початку переміщення та навіть після нього, має тривалий характер в його житті. Її підґрунтям є невизначеність та невідомість навколишнього нового середовища, в якому опинились мігранти [99]. Вказані негативні переживання послаблюють адаптаційні можливості психіки переселенця.

Ф. Березін пише, що особи, яким властивий підвищений рівень тривоги, мають викривлення в сприйнятті оточуючої дійсності, які пов'язані з песимістичним забарвленням життєвих подій та подальших перспектив, відчуттям власної неповноцінності, очікуванням неприйняття з боку оточення, підвищеною емоційною вразливістю. Зазначені стани заважають переселенцям засвоювати нові норми соціальної взаємодії та стимулюють прагнення шукати підтримки та допомоги у оточення. На противагу цьому, низький рівень тривоги сприяє формуванню соціальної активності, оптимістичній оцінці

оточуючої дійсності та життєвих перспектив, прояву ініціативності, допомагає формувати поведінку з урахуванням існуючих соціальних норм, не відчувати бажання залучення сторонніх людей до вирішення власних особистісних проблем [97, 98].

Посилення тривоги може спричинити позитивні зміни, стимулюючи включення власних психологічних адаптаційних механізмів особистості, що гармонізують її з навколишнім соціальним середовищем. Проявом включення власних резервних ресурсів, на наш погляд, є конвертація психічних процесів, ефективна поведінка, яка відповідає ситуації, що сприяє пришвидшенню адаптації.

Питання трансформації ВПО ми глибоко не досліджували, але, за результатом наших спілкувань з ВПО, можна зробити висновок, що потрапляння особистості в інше соціокультурне середовище, призводить не тільки до загального погіршення психічного здоров'я, але і до серйозних змін ідентичності особистості. А В. Павленко в своїх дослідженнях, навіть побудував і проаналізував моделі трансформації ідентичності у переселенців [100]. Від припустив з великою долею вірогідності, що криза ідентичності, як один із негативних чинників міграції, є головною перешкодою на шляху успішної соціальної та психологічної адаптації особистості до змінених умов життєдіяльності.

У вузькому сенсі, ситуація вимушеної міграції нами розуміється як вид екстремального впливу на людину. Такий характер ситуації визначається стресогенністю причин, що сприяли міграції і тривалістю процесу соціальної адаптації до іншого середовища. Негативні події життя, зміни, різного виду депривації та ізоляції здатні викликати кризу ідентичності, що включатиме ідентифікаційну сплутаність, пов'язану з неприйняттям нового середовища існування. Все це веде до відчуття вимушеними переселенцями власної неповноцінності, руйнування базових структур особистості, світогляду. Структурованість «Я-концепції» є гарантом збереження ціннісної системи і особливостей взаємин із зовнішнім світом. Природно, що ситуація вимушеної

міграції порушує баланс між внутрішнім і зовнішнім світом особистості, знижує адаптивні здібності індивіда, веде до рольової плутанини.

Спостерігається залежність форми і глибини перетворень ідентичності вимушених переселенців від успішності процесу адаптації в іншому соціальному середовищі, яка, в свою чергу визначається: наявністю об'єктивних умов для самоактуалізації і задоволення першорядних потреб переселенців, політичними і економічними особливостями приймаючого суспільства, ступенем відторгнення переселенців корінними жителями, індивідуально-особистісними особливостями і наявністю соціальної підтримки.

Ми припускаємо, що впливу піддаються всі сфери особистості ВПО: мотиваційна, емоційна, когнітивна та поведінкова. Це збігається з припущеннями Л. Шайгерової [101], якою зазначається, що в мотиваційній сфері знижується рівень домагань особистості, самооцінка характеризується як нестійка, виникають екзистенційні проблеми, що може привести до втрати сенсу життя. В емоційній сфері може проявлятися байдужість, пригніченість, втрата інтересу до життя, агресивні тенденції, нерідко схильність до депресії. У когнітивній сфері особистості можливе погіршення всіх пізнавальних психічних процесів. У поведінковій сфері, присутні труднощі в установленні позитивних соціальних контактів.

Дані порушення в комплексі призводять до кризи ідентичності, яка у вимушених переселенців може виражатися у множинних перетвореннях структури особистості.

Також багато дослідників виділяє основні захисні механізми і стратегії поведінки вимушених мігрантів, такі як агресивний, стриманий, транзитний, відзначаючи, що вони несуть як позитивні, так і негативні наслідки для особистості.

Якщо продовжувати тему психічних станів, які властиві вимушеним переселенцям, то тут дуже влучною є позиція Г. Солдатової, яка вказує на системність прояву психологічних та психічних проблем вимушених мігрантів, що впливають на всі життєві сфери особистості: емоційну, когнітивну,

поведінкову, мотиваційну, комунікативну. Так, розбалансованість емоційної сфери переселенців проявляється у пригніченості, депресії, розгубленості, які з часом змінюються на гнів, агресивність, претензійність. Підвищується рівень тривожності, роздратованості, відбуваються безпідставні зміни настрою. Також наявні розлади сну, безсоння, або підвищена сонливість, сни мають негативне забарвлення та змушують прокидатись у тривозі [100].

У зв'язку з різким зменшення можливостей задоволення різних потреб в результаті переїзду, нами спостерігались суттєві зміни у мотиваційній сфері переселенців. На перший план виходять першочергові потреби, деформацій зазначає ціннісно-смилова сфера життя, знижується рівень домагань, самооцінка, що в свою чергу викликає загальну пригніченість. Актуальності набувають екзистенційні проблеми, які викликані невизначеністю та безперспективністю майбутнього.

Дисбаланс емоційної та мотиваційної сфер провокує розлади та порушення в когнітивній сфері переселенця, а саме порушення пізнавальних процесів: «пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність в пам'яті подій, які ніколи не відбувались з людиною, важкість запам'ятовування), розсіяність уваги, відволікаємість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність)» [100, с. 238].

Розлади особистісних психологічних сфер призводить до дисбалансу в міжособистісній взаємодії. Особливо потерпають найближчі відносини: з коханими, дітьми, батьками, друзями, а також виникають непорозуміння з членами власної групи та приймаючої громади.

Проте відсутність поруч близьких друзів та родичів не завжди призводить до негативних наслідків для життя переселенця. Іноді це провокує мобілізацію його внутрішнього потенціалу та сприяє особистісному зростанню, вдосконаленню життєвого досвіду та напрацюванню навичок.

Варто підкреслити, що далеко не завжди труднощі, викликані ситуацією вимушеного переміщення (наприклад, відсутність близьких друзів чи родини),

мають тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти і позитивним змінам, наприклад особистісному росту, придбанню нового досвіду, нових навичок [100].

До невротичних розладів, які зустрічаються у вимушених переселенців, дослідники відносять «депресії, суїцидальні тенденції, тривожні розлади та страхи» [100, с. 241].

Ризик появи депресії визначається особистісною схильністю до неї, кількістю негативних подій в житті особи та їх тривалістю та відсутністю підтримки з боку оточення.

Факт вимушеної міграції, низький рівень згуртованості з приймаючою громадою, низький рівень матеріального забезпечення можуть провокувати виникнення суїцидальних намірів у переселенців. Травматичні події вимушеного переміщення негативно впливають на фізичне та психологічне самопочуття переселенця. Крім того, процес адаптації обтяжується різким зниженням соціально-економічного статусу та необхідністю налагодження стосунків з приймаючою громадою [100].

Ю. Пилипас виділяє «стани внутрішньо переміщених осіб, які спричиняють нестабільність і втрату контролю над ситуацією, власним життям:

- втрата автономності («Я не керую процесом. Мене кудись несе»);
- втрата суб'єктивності («Це не я приймаю рішення у своєму житті. Хтось зверху вирішує»);
- порушення ідентичності;
- розгубленість (на рівні думок не можуть зосередитися і виконувати розумові завдання, до яких звикли), регрес;
- побоювання відторгнення (що їх будуть ідентифікувати з ворогами);
- відчуття незахищеності;
- стан жертви;
- злість та пошук «зовнішнього ворога» (хтось має за це заплатити);

- відсутність можливостей прогнозувати майбутнє;
- сором, низька самооцінка, почуття провини;
- функціональні симптоми, психосоматичні розлади, зловживання психоактивними речовинами;
- реакції на тяжкий стрес і порушення адаптації, в тому числі посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)» [102, с. 10].

В якості психологічних проблем, які переживають ВПО варто виокремити такі, як:

- загальні, властиві всім членам сім'ї, відсутність перспективи на майбутнє, розбалансованість, розгубленість; психологічні травми, викликані тим, що вони стали свідками воєнних дій, насильства; почуття провини через потребу в зовнішній допомозі від сторонніх людей, втрата групової ідентичності, сприйняття себе в якості жертви, розгубленість через втрату контролю над власним життям; відсутність ідентифікації з приймаючою громадою, що провокує відчуття самотності; зниження самооцінки; необхідність пристосування до проживання в компактних умовах та до зменшення власного простору; втрата домашніх тварин, які не вдалось взяти з собою при переїзді; відчай батьків від усвідомлення неможливості забезпечити безпеку для власних дітей; зниження критичності мислення, яке викликане значним та тривалим стресом; низький контроль емоційного стану, що стало причиною пережитої кризи;

- чоловічі переживання: почуття провини за неможливість забезпечити захист та матеріальне благополуччя сім'ї, вберегти рідний край, за неможливість знайти роботу; труднощі з виявом та контролем емоцій, агресивність викликана безпорадністю, відчуттям, що не вдалось вберегти коханих людей в безпеці;

- жіночі переживання: страхи, викликані пережитими подіями, тривога за невизначене власне майбутнє та майбутнє дітей, вказані переживання компенсуються підвищеним проявом турботи про дітей та членів родини на

новому місці проживання; тривожність викликана підвищенням почуття відповідальності за щастя сім'ї, почуття самотності;

- переживання дітей переселенців виділяє І. Трубавіна: яка зазначає що розлади психічного розвитку викликані пережитим травмуючим досвідом воєнних дій, необхідністю покинути друзів на попередній території проживання, низька стресостійкість викликана тим, що процес розвитку та соціалізації вже передбачає значні ресурсні витрати психічного характеру, одночасно значні психологічні витрати необхідні, щоб впоратись з наслідками вимушеного переміщення, психіка не витримує такого навантаження та дає збій; важкість не тільки зрозуміти та ідентифікувати свій стан, свої емоції, а й проявити їх, поділитись ними з близькими; самотність та ізольованість викликані неможливістю знайти спільну мову з однолітками на новому місці проживання; розгубленість через необхідність покинути друзів та загалом колектив в місці навчання; вимушене переселення підриває базову довіру до світ, яка власне переживає процес формування; повністю нове соціальне оточення чинить додаткове навантаження на нестійку психіку; психологічні перевантаження провокують розлади сну, страхи, фобії, агресію, адаптивна модель поведінки ще не сформована, невпевненість та розгубленість проявляються в негативізмі по відношенню до оточення [103].

Достатньо гострою проблемою сучасних переселенців є благополуччя. Дослідженнями якого займалась З. Лепшокова, яка в своїх роботах, за допомогою порівняльного аналізу складових психологічного благополуччя особистості і показників психологічного здоров'я між групами переселенців і корінного населення, показала, що у мігрантів менш виражені такі компоненти психологічного благополуччя, як: «самоприйняття», «позитивні відносини з іншими» і «автономія». При цьому зазначено, що у переселенців менше виражений рівень депресії і тривожності, ніж у представників приймаючого суспільства. Авторка у своєму дослідженні зробила висновок про те, що: «стратегії акультурації, які обирають переселенці, взаємопов'язані з психологічним благополуччям і психологічним здоров'ям особистості:

інтеграція до приймаючого суспільства позитивно взаємопов'язана з усіма компонентами психологічного благополуччя, стратегії асиміляції, сепарації, маргіналізації мають переважно негативні зв'язки з психологічним благополуччям і психологічним здоров'ям» [104, 105].

У ситуації вимушеної міграції, важливо відзначити взаємозв'язок процесів дезадаптації та адаптації. Що характеризується блокуванням спочатку засвоєних норм, звичних установок і, в цілому, патернів поведінки. Однак ступінь дезадаптації визначається можливими варіантами зазначеного блокування, крайні форми якої виражаються: або в зацикленні на звичних нормах поведінки і запереченням прийняття нової інформації, або абсолютному розчиненні в новому соціальному середовищі і відкиданні колишніх стратегій поведінки. Наприклад, в дослідженнях В. Константинова відображена залежність швидкості і ступеня адаптації від типу поселення, в яке змушені переїхати переселенці. А саме: в умовах дифузного поселення – досить швидка і змістовно глибока, при відносній компактності приймаючого поселення – повільна, з істотними проблемами [106].

Проблема виникнення синдрому жертви у вимушено переміщених осіб пов'язана з проблемою соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців. [95, 106, 107, 108, 110 – 117].

Бесіда та структуроване інтерв'ю з ВПО дали нам можливість з'ясувати основні проблеми взаємостосунків між переселенцями та приймаючим населенням. Ключовими проблемами є:

- рольова та статусні структури в новому соціальному середовищі,
- внутрішня зорієнтованість переселенця на тривалу чи короткострокову взаємодію,
- ступінь доступу до таких же переселенців (чи поруч живуть, чи далеко)
- міра соціальної активності (сторонній спостерігач чи безпосередній учасник).

Соціально-психологічна адаптація передбачає крім пошуку шляхів досягнення порозуміння з новим соціальним оточенням, ще й прийняття його соціальних норм, моделей взаємодії та статусну та комунікативну відповідність. Соціальні норми на всій території України дуже схожі, але мають деякі відмінності, які все ж таки залежать від конкретного регіону країни.

Зазвичай адаптація як соціально-психологічне явище визначається «як процес входження особи в певну групу, засвоєння нею норм, відносин та займання певного місця у структурі відносин між членами групи, усвідомлення проблем, що можуть виникнути під час входження до нового середовища» [109, с. 51–52]. Свідома діяльність, яка спрямована на постійну взаємодію з новим колом знайомих, з приймаючою спільнотою, сприяє прискоренню процесу адаптації. Це досягається за рахунок ідентифікації себе в якості повноцінного члена групи та відповідності цінностей особи потребам нового соціального середовища. В такій ситуації важливості набувають атитюди, наповненість ціннісно-сміслової сфери, моделі поведінки в тій чи іншій ситуації, ставлення з боку приймаючого середовища, баланс між рівнем домагань особи та її реальними можливостями та новими умовами проживання.

М. Южанін, розглядаючи процес адаптації переселенців до нового середовища, наголошує на важливості ставлення до них приймаючого населення, яке інколи проявляє відторгнення та відсторонення по відношенню до переселенців, проте частіше ставиться до них приязно та толерантно, з готовністю до пошуку взаєморозуміння [118].

Щодо приймаючої громади та її ролі у процесі соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, О. Зінченко виокремлює наступні напрями її діяльності. В першому випадку соціальна спільнота схильна сприймати переселенця як загрозу по відношенню до себе у соціально-професійній та соціально-економічній сферах, що викликає провокативну поведінку по відношенню до них та відторгнення з громади. Така поведінка спільноти гальмує адаптацію переселенців, а в деяких випадках робить її неможливою. Наступна модель ставлення спільноти до переселенців

проявляється у байдужості та безініціативності по відношенню до них, на проблеми вимушених переселенців просто не звертається увага. Третя модель ставлення з боку приймаючої громади демонструє прагнення надати допомогу переселенцям у можливості відчувати себе повноцінним членом спільноти. Члени приймаючої громади прагнуть підтримати переселенців у вирішенні труднощів, які їх спіткали [109].

Про важливість ставлення приймаючого населення до переселенців пише О. Блинова. Переселення має двосторонній характер та включає в себе дві сторони. Однією з вказаних сторін є власне мігранти, які займають активну позицію, а іншою – приймаюче населення, якому властива пасивність. Таким чином повноцінний обопільний процес адаптації відбувається за рахунок їх взаємодії. У випадку негативного ставлення до переселенця з боку корінного населення процес адаптації, обтяжений необхідністю залишення власної домівки, значно уповільнюється. Наявні емпіричні результати підтверджують, що бувають випадки інтолерантного ставлення до переселенця з боку соціального оточення. Негативні та агресивні стереотипи сприйняття є причиною непорозумінь та конфліктів між приймаючим населенням та переселенцями. В таких випадках допоможе уникнення крайніх полюсів та займання більш без емоційних та безоцінних позицій при взаємодії, що підвищить її конструктивність [119].

На основі отриманих емпіричних даних О. Блинова зазначає, що критерієм позитивного ставлення приймаючого населення до внутрішньо переміщеної особи є їх задоволеність своєю роботою та кар'єрним становищем. Важливим є момент врегульованої їх сфери діяльності інтересам та бажанням, характеристикам мікроклімату в робочому колективі, задоволеність фінансовим становищем, можливість подальшого розвитку та кар'єрного підвищення. Відсутність названих критеріїв у характеристиках роботи приймаючого населення буде провокувати їх негативне ставлення до переселенців. Причини полягають у тому, що процес вимушеного переселення жителів східних регіонів України та АР Крим сприймається як масове явище, а переселенці – як

конкуренти щодо отримання якісних робочих місць. Негативну роль в утворенні подібного стереотипу відіграє політика України, активним поширенням інформації про значні пільги, які мають внутрішньо переміщені особи, на відміну від постійно проживаючого населення. Постійне транслювання подібної інформації впливає на сприйняття приймаючим населенням переселенців [119].

Тема толерантності дещо під іншим кутом висвітлена у В. Петрова, який вважає її «характерною рисою відносин між переміщеними особами та середовищем в місцях їх нового проживання» [120, с. 86]. К. Педько розділяє думку вченого стосовно приналежності толерантності до внутрішньої системи ціннісних орієнтацій особи, а також стосовно того, що інтолерантність є нормальним проявом адаптивної поведінки особи в тій чи іншій ситуації, у випадках, коли вона не перетинає відповідних меж суспільної моралі [121].

Життєві ситуації вимагають відповідної реакції та поведінки: кооперація чи конфлікт. Перший варіант передбачає прояв толерантності, другий – інтолерантності. При моделі поведінки, яка направлена на співпрацю, оточуючі оцінюються з боку їх ефективності та принад. І за умови підтвердження їх корисності, межі взаємодії поступово зменшуються, що призводить до утворення приятельських стосунків. Одночасно орієнтація на конфлікт передбачає відторгнення особи незалежно від її якостей. Таким чином толерантність відображає врахування особистісних індивідуальних якостей особистості та прийняття їх, без бажання зробити їх зручними для себе. Одночасно інтолерантність проявляється у відторгненні та відсутності бажання зрозуміти іншу особи, її індивідуальність при обоюдної взаємодії. Вчений вказує на важливість цивілізованого та адекватного прояву як толерантності, так і інтолерантності. Толерантність не має перетворитись на рабську підлеглість, а інтолерантність може проявлятися у виключно соціально прийнятних формах, цивілізовано [121].

В якості важливого атрибуту повноцінного громадянського суспільства Н. Ручкова виділяє толерантність, яка має забезпечувати гармонійне існування

різних спільнот, релігійних та політичних організацій, пом'якшувати етнічні відмінності [122].

Пом'якшуючим фактором для внутрішньо переміщених осіб в нашій державі є те, що вони потрапляють в середовище, яке близьке їм за культурою та мовою, проте зрозуміли, що інше соціальне середовище передбачає певну витрату внутрішніх ресурсів для налагодження нових соціальних зв'язків. Соціально-психологічна адаптація передбачає налагодження балансу між ціннісними орієнтаціями, поведінкою внутрішньо переміщених осіб та входженням до нового соціуму зі збереженням вірності власним ідеалам. Соціальний комфорт, участь в житті приймаючої спільноти та ініціативність у вирішенні спільних завдань, наявність перспективи на майбутнє є характеристиками успішної адаптованості особи на новому місці проживання [113].

У рамках ресурсного підходу адаптація розглядається як пристосування до втрати значної частини ресурсів, які мали ВПО до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування. Вимушене переміщення, як вказує І. Тітар, призводить до втрати або зменшення значної кількості раніше доступних ресурсів: помешкання, інших матеріальних благ, місця робити, родинних зв'язків, спілкування з друзями, приятелями. Зменшення та втрати ресурсів не обов'язково відбуваються після переїзду, а можуть мати місце ще до нього. Матеріальні блага на попередньому місці можуть втратити свою цінність з огляду на ситуацію воєнного протистояння. Критерієм адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища є відновлення втрачених в результаті переїзду ресурсів. Таким чином, «адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення» [123, с. 60–61].

Д. Головченко зазначає, що поряд з терміном адаптація в науковій літературі пишуть про феномен «переадаптації», яким відображається процес трансформації світогляду особи при суттєвих змінах умов та середовища її

життєдіяльності. Якщо особа не переживає подібних змін можна стверджувати про її дезадаптацію. Відмінність адаптації та переадаптації полягає у ступені перебудови особистості. Характеристиками переадаптації є зміни у ціннісно-смысловій сфері особистості, у нормативній та мотиваційно-потребовій сферах. Зміни можуть відбуватись у їх ієрархії, засобах задоволення та реалізації [124].

Соціально-психологічна адаптація має динамічний характер та є проявом відповіді індивіда на зміни умов оточуючого середовища. Ефективність адаптації визначається лабільністю змін в сприйнятті та поведінці особистості у відповідності до змін навколишнього середовища, адекватністю оцінки власних якостей та конструктивністю при побудові нових соціальних зв'язків.

На думку І. Головченко передумовою соціально-психологічної адаптації є, бажання особистості будувати свою поведінку у відповідності до тієї чи іншої життєвої ситуації. Особливої значущості набуває позиція, яку особа займає по відношенню до оточуючої дійсності, чи її модель поведінки передбачає активну участь у взаємодії з оточенням, чи їй достатньо зайняти позицію зовнішнього спостерігача [124].

Про важливість врахування індивідуальних особливостей переселенців пише О. Блинова, яка вказує, що виявлено різне відношення до важких життєвих ситуацій: одним переселенцям властивий високий рівень спокою та легке знаходження найбільш оптимальних для кожної конкретної ситуації рішень, для інших криза, викликана вимушеним переселенням, стала тяжким випробуванням. Тому дослідницею підкреслено важливість вивчення ролі особистості переселенця, виявлені значущих психологічних якостей та схильностей для подолання кризової ситуації, забезпечення збалансованості різних психологічних функцій та подальшого гармонійного розвитку особистості переселенця [119].

До якостей особистості, які негативно впливають на процес адаптації О. Блинова відносить інтровертність особистості, що знижує вірогідність звернення за психологічною допомогою, підвищена нервозність як прояв

афективності, підвищеної збудливості та зниженої толерантності до оточення. В якості шляхів психологічної допомоги мігрантам вчена вказує на важливість стабілізації їх емоційних станів, стимулювання їх внутрішніх ресурсів для подолання стресових ситуацій та прискорення адаптації. Тоді переселенець буде самостійно шукати шляхи до пошуку роботи, для налагодження власного добробуту, відновлення втраченої соціальної мережі зв'язків, які будуть сприяти отриманню ними емоційної, інформаційної та соціальної підтримки [119].

Спробу описати психологічний портрет образу людини, який краще за все підходить для життя в новій спільноті зробила Т. Стефаненко. Це «професійно компетентний з високою самооцінкою, товариський індивід, екстравертного типу; людина, у якої вагоме місце займають загальнолюдські цінності, відкрита для інших різних поглядів, яка цікавиться оточуючими, а при вирішенні конфліктів обирає стратегію співробітництва» [125, с. 93].

Авторка зазначає, що визначений комплекс особистісних якостей не може бути ефективним в будь-якій спільноті, а успішність адаптації більшою мірою визначається відповідністю поведінки особистості тій життєвій ситуації в якій вона перебуває [125].

Важливою умовою прискорення адаптації особи є соціальна підтримка з боку оточення, яка значною мірою впливає на налагодження психологічного добробуту переселенця. Найбільшу вагу має підтримка ближнього оточення (сім'ї, друзів, колег та інших осіб), яке розділяє тяжкість ситуації, в якій вони опинились, підбадьорює, та допомагає пережити життєву кризу. Позитивний вплив включеності в міжособистісні відносини проявляється в тому, що доступність до широкого кола соціальних контактів, багатоманіття та позитивне забарвлення соціальних контактів покращує психологічне самопочуття та посилює включення власних захисних механізмів особи для подолання важкої ситуації [107].

Дослідниця Н. Мазіна вказує, що Україна наразі перебуває в стані нестабільності внаслідок чого соціальні та політичні інститути значною мірою

втрачають свій регулюючий вплив та не можуть забезпечити гідний рівень життя населення. Це призводить до того, що успішність адаптації особи більшою мірою визначається її особистісними можливостями адаптуватися до нестабільної суспільної ситуації. За вказаних умов зростає важливість соціального капіталу [126].

Згідно з міжнародним оглядом проблем ВПО, «соціальний капітал є одним з чинників, що сприяє їх інтеграції у приймаючих громадах, а також має особливе значення у контексті доступу до інформації та послуг» [126, с. 98–99]. Тому важливість соціального капіталу для ВПО не викликає сумніву.

Дослідження на рівні державної стратегії Грузії показують, що низький рівень соціального капіталу ВПО не полегшує їх інтеграцію, наслідком чого є їх ізоляція, менша участь у цивільних процесах та у формальних соціальних структурах. Стан розчарування багатьох ВПО призводить до соціальної пасивності, безініціативності та залежності від сторонньої допомоги [126].

С. Максаєл та Л. Мандерсон з'ясували, що переселенці говорять про розпад соціальних мереж після переміщення. Печаль, тривоги і самотність часто приписуються сприйнятому розпаду соціальних мереж. Необхідною умовою повернення почуття спільності є формування нових відносин і взаємодій у часто крихких умовах переселення [128, с. 95]. Одночасно, ефективна інтеграція забезпечується в тому числі за рахунок підтримання соціальних зв'язків з попереднього місця проживання, а не тільки за рахунок утворення нових контактів, з огляду на те, що вимушена зміна місця проживання не обов'язково передбачає втрату попередніх контактів [128].

Про часткову втрату соціального капіталу внутрішньо переміщеними особами також свідчать результати дослідження Н. Мазіної. Метою вказаного дослідження було визначення структури соціального капіталу та його ролі у формуванні адаптаційного потенціалу ВПО.

Нами було виявлено, що близько 10% респондентів налаштовані на самостійне подолання життєвих труднощів, незважаючи на брак власного ресурсу, викликаний вимушеним переїздом, включаючи низький рівень

матеріального достатку, та не шукають допомоги у соціальних контактах. Разом з тим, сукупний результат приведеного дослідження дає підстави вказувати на пошук опитаними переселенцями допомоги у соціальній мережі. Серед критеріїв ефективних взаємодій виділяють довіру та надійність партнера по спілкуванню. Визначальними критерієм утворення нового соціального зв'язку є в першу чергу особистісні якості особи, а лише потім її ресурсність. Перевага при взаємодії надається горизонтальним соціальним зв'язкам [126].

Ми припускаємо, що ситуація вимушеної міграції призводить до зменшення соціального капіталу, внаслідок посилення недовіри та втрати соціальної згуртованості, що призводить до соціальної ізоляції та відсутності мотивації до розбудови нових соціальних мереж.

Населенню Донбасу властивий низький рівень довіри до державних інститутів: законодавчому апарату, місцевим органам державної влади, виконавчій гілці влади, державним органам, які здійснюють контроль над неокупованою частиною східних регіонів країни. Дослідження соціальних психологів показує, що мешканці східних регіонів виказують найбільшу довіру родині та друзям [126].

Загалом українському населенню властивий брак зв'язувального соціального капіталу. Найефективнішими соціальними зв'язками вважаються сімейні та дружні, які демонструють найвищі показники довіри. Вказаним контактам відведена ключова роль у вирішенні великого кола життєвих питань, які включають в себе пошук закладу для отримання освіти, пошук роботи, при одночасно несуттєвій ролі громадських організацій, які майже не приймаються до уваги при вирішенні нагальних життєвих питань. Проте вимушений переїзд призвів до збідніння потенціалу соціальних зв'язків найближчого оточення [129]. Близькі зв'язки з попереднього місця проживання не можуть допомогти при інтеграції на новому місці проживання. Звісно, що вони важливі в контексті забезпечення психологічної підтримки, проте знову ж таки малоефективні при пошуку роботи в новому середовищі. За вказаних обставин для ВПО цінності набувають соціальні контакти з соціальними та політичними організаціями.

Таким чином зрозуміла очевидна користь для внутрішньо переміщених осіб об'єднувального соціального капіталу для швидшої інтеграції в нове соціальне оточення. У випадку надання переваги зв'язувальному соціальному капіталу утворюється ситуація браку ресурсів для покращення життя [129].

До групи ризику стосовно можливості інтеграції в нове соціальне середовище відносять переселенців, які віддають перевагу найближчим соціальним зв'язкам в межах сім'ї та друзів [127]. Відновлення об'єднувальних соціальних мереж на новому місці проживання забезпечить прискорення процесу інтеграції ВПО в нових громадах. Для цього необхідно проводити постійний моніторинг наявних стратегічних цілей переселенців, мотивувати їх на участь у розробці програм, які їх безпосередньо стосуються, забезпечити їх проінформованість про наявність таких програм, а також заохочування в них свідомий вибір діяльності, який їм близький та приносить задоволення.

Варто відмітити, що країни, в яких наявна велика кількість внутрішньо переміщених осіб, в тому числі і наша держава, мають не дуже високий рівень економічного розвитку, що обмежує можливості допомоги переселенцям навіть за короткочасної кризи, не говорячи вже про необхідність надання їм тривалої підтримки з боку держави.

За таких умов важливості набувають фактори інтеграції ВПО в нове соціальне середовище з можливим найменшим залученням сторонньої допомоги. Тому важливо забезпечити у переселенців віри у власні сили та сприяти розвитку у них тих припад, які власне можуть бути корисні для приймаючої спільноти. Це може стати основою їх інтеграції в нове середовище за рахунок власних сил.

Висновки до другого розділу

Переживаючи емоційний дискомфорт і стрес, піддаючись дезадаптації та іншим негативним наслідкам процесу вимушеного переїзду, переселенці через девіантну поведінку можуть шукати вихід із ситуації, що склалася. Це може спричинити вкрай згубні наслідки для держави, зокрема зростання злочинності. Таким чином, актуальною проблемою сучасного суспільства є здатність держави надати допомогу вимушеним переселенцям, а саме створювати такі умови життя, які сприятимуть успішній адаптації та комфортному проживанню в новому середовищі.

Проведений нами аналіз психологічних проблем і психічних розладів вимушених переселенців, показує, що явище переселення має комплексний характер і впливає на основні сфери особистості. В першу чергу на емоційну і когнітивну, надалі, впливаючи на поведінкову, мотиваційно-потребову і комунікативну сфери. Можливі порушення в різних особистісних сферах, включаючи психічне здоров'я переселенців, може призвести до глобальних проблем особистості, таким як криза ідентичності, психосоматичні симптоми і невротичні розлади.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНДРОМУ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ІЗ ЗОНИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

3.1. Аналіз та інтерпретація емпіричних даних, отриманих від експертів ДСНС України та працівників соціальних служб

Проведення експертних оцінювань широко розповсюджено в різноманітних сферах (галузях) діяльності. Вони дозволяють отримувати оцінку, щодо вирішення певної проблеми з урахуванням думки кваліфікованих експертів, які мають спеціальні навички або знання в конкретній галузі діяльності. При цьому важливо враховувати практичну компетентність кожного з експертів, яких залучають до проведення експертного оцінювання, з урахуванням їхніх об'єктивних професійних даних.

Експертна оцінка маркерів синдрому жертви була реалізована за допомогою груп із 13 експертів-психологів ДСНС України та 50 експертів-працівників соціального захисту населення м. Харкова, компетентність яких було попередньо оцінено.

Методика експертної оцінки з урахуванням компетентності експертів застосована для виявлення типових проявів поведінки у внутрішньо переміщених осіб. Для реалізації застосованої методики експертам-психологам ДСНС України запропоновано написати 15 проявів поведінки ВПО, які вони могли спостерігати при спілкуванні з ними.

Для підтвердження достовірності отриманих результатів експертних оцінок психологами ДСНС України, нами проведено оцінку компетентності експертів, при проведенні якої до уваги брали наступні фактори: вік експерта, стаж і досвід його роботи, освіти, кількість годин перебування на пунктах зустрічі ВПО.

Для оцінки компетентності експертів найчастіше використовуються такі коефіцієнти: $K_{об}$ – об’єктивний коефіцієнт компетентності; K_c – коефіцієнт відносної самооцінки; K_{ε} – коефіцієнт взаємної оцінки.

Для вирішення завдань дослідження нами було використано об’єктивний коефіцієнт компетентності та складено тестові питання, на які відповідали експерти. Також сформовано спеціальну таблицю, яка містить питання за всіма факторами, що впливають на компетентність експерта. В таблиці 3.1 представлено варіанти відповідей, кожен з яких має певний бал. Сума цих балів і визначає об’єктивний коефіцієнт компетентності. Наприклад, якщо стаж роботи експерта складає до 3 років, від 3 до 10 років та 10 і більше років, то вага цього фактору (критерію) для експертів дорівнює 0; 0,3 і 0,6 відповідно. Розрахувавши ваги кожного фактору і усереднивши їх за кількістю, отримуємо узагальнену вагу значущості думки експерта. У таблиці 3.2 наведено розрахунки ваги кожного фактору для 13 експертів.

Розрахунок вагової оцінки i – експерта за j – фактором здійснюється за наступним алгоритмом:

виконується побудова матриці A , яка визначає бали набрані i – експертом за j – фактором

$$A = \begin{vmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} & \dots & \alpha_{1n} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} & \dots & \alpha_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \alpha_{m1} & \alpha_{m2} & \dots & \alpha_{mn} \end{vmatrix},$$

де α_{ij} – бали, набрані i – експертом за j – фактору; n – кількість факторів; m – кількість експертів.

Таблиця 3.1

Професійна компетентність експертів-психологів ДСНС України

Фактори	Бали		
Вік експерта	До 25 років	Від 25 до 40 років	40 років та більше
	0	0,3	0,6
Стаж роботи	До 3 років	Від 3 до 10 років	10 і більше років
	0	0,3	0,6
Освіта	Вища (не психологічна)	Вища (бакалавр)	Вища (магістр)
	0,1	0,3	0,5
Кількість годин перебування на пунктах зустрічі ВПО	До 24 годин	24–48 годин	48 годин та більше
	0,2	0,3	0,5

Обчислюється сума $SumX_i$ балів набраних i – експертом за всіма факторам, застосовуючи наступну формулу:

$$SumX_i = \sum_{j=1}^n a_{ij}$$

Обчислюється сума балів $Sum\Phi_j$ – фактора по всім експертам, застосовуючи наступну формулу:

$$Sum\Phi_j = \sum_{i=1}^m a_{ij}$$

При обчисленні вагового коефіцієнту експертів за всіма факторами, було застосовано наступну формулу:

$$W_i = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij}}{\sum_{j=1}^n a_{ij}}, \quad \sum_{i=1}^m W_i = 1.$$

Результати розрахунку вагових коефіцієнтів по 13 експертам і 4 факторам наведені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Розрахунок ваги кожного експерта

Експерти	Фактори (критерії) – Φ_j				$SumX_i$	W_i
	Вік експерта Φ_1	Стаж роботи Φ_2	Освіта Φ_3	К-сть годин перебування на пунктах зустрічі ВПО Φ_4		
1	2	3	4	5	6	7
Екс. 1	0	0,3	0,3	0,5	1,1	0,061
Екс. 2	0,3	0,3	0,3	0,2	1,1	0,061
Екс. 3	0,3	0,3	0,3	0,5	1,4	0,078
Екс. 4	0,6	0,6	0,1	0,5	1,8	0,100
Екс. 5	0	0,3	0,3	0,3	0,9	0,060
Екс. 6	0,3	0,3	0,5	0,5	1,6	0,085
Екс. 7	0,6	0,6	0,5	0,5	2,2	0,122
Екс. 8	0,6	0,6	0,3	0,5	2	0,111

Екс. 9	0	0,3	0,3	0,3	0,9	0,050
Екс. 10	0,3	0,3	0,3	0,2	1,1	0,061
Екс. 11	0,6	0,3	0,3	0,5	1,7	0,095

Продовж. табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7
Екс. 12	0	0	0,3	0,2	0,5	0,027
Екс. 13	0,3	0,3	0,5	0,5	1,6	0,089
Sum Φ_j	3,9	4,5	4,3	5,2	17,9	1

В результаті отримані дані оцінки компетентності експертів-психологів ДСНС України дозволили виключити осіб, оцінки яких не є компетентними в нашому дослідженні та не приймаються до уваги. Прохідний оціночний ваговий коефіцієнт становив $\leq 0,050$, що дозволило виключити експерта № 12, ваговий коефіцієнт якого становить 0,027 та не використовувати його в подальшому дослідженні.

Загалом експертами-психологами ДСНС України при чергуванні на місцях зустрічі ВПО спостерігалися наступні прояви:

- в **афективній сфері**. Такого роду прояви могли виявлятися в «емоційному отупінні», стані пригніченості, роздратованості, похмурості, нездатності відчувати радість, любов, творчий підйом. Для переселенців були характерні прояви безпорадності. Загострювались внутрішньоособистісні конфлікти й кризи. Зазвичай, з'являлось почуття провини та сорому. Часто приступи сильної провини призводили до проявів агресивної поведінки та аутоагресії (самозвинувачення, самопокарання тощо). Під час індивідуальної роботи з ВПО експертами спостерігались прояви образи та замкненості, пов'

язані з ідеєю про те, що їх ніхто не здатен зрозуміти (ніхто з психологів «не побував у їхній шкурі»). Так само спостерігались постійний неспокій, різноманітні страхи аж до параноїдальних думок.

- у **когнітивній сфері**. У переселенців спостерігались погіршення пам'яті, концентрації уваги, виразна неуважність і забудькуватість. Частими були скарги на безсоння, неможливість розслабитися, так звані «рвані сни». Запахи, музика, звуки, події – будь-що могло нагадати їм про травматичні ситуації. Звертала на себе увагу виразна внутрішня конфліктність щодо цінностей та ідеалів, головних уявлень про себе, світ, інших людей. Характерною була різка зміна життєвих засад: з оптимізму та безлічі планів на майбутнє до безнадії та відчаю.

- у **поведінці (особливості поведінкових проявів)**. Звертали на себе увагу такі особливості поведінки переселенців, як непередбачуваність вчинків, зацикленість на негативі, надлишкова розгальмованість, немотивована пильність, часті скарги. Інколи зовсім невинні стимули могли викликати агресивну афектацію та надмірну тривожність.

Підґрунтям цих поведінкових проявів, за спостереженнями експертів, є брак довіри (або втрата довіри до будь-чого/будь-кого). У місцях зустрічі переселенців експертами відмічено багато конфліктів, ВПО майже не спілкуються між собою, відчувається відчуженість і недовіра одне до одного, до психологів, до представників влади тощо. Частим способом зниження тривоги є алкоголь та інші хімічні речовини. Зазначені вище труднощі зі сном призводять до недосипання та знесилення на фізичному рівні, підсилюють роздратованість.

Описані психічні стани, що виникли внаслідок вимушеного переселення, схожі з основними симптомами реакції на стрес та на травму і можуть впливати на формування «синдрому жертви».

Негативні прояви, які частіше всього відмічали експерти-психологи:

1. Агресивність, яка в свою чергу може виникати при впливі різних факторів вимушеного переселення:

- *невдоволення собою*. Люди, незадоволені собою, часто бувають схильні до агресії, особливо до внутрішньої агресії (аутоагресії). Насправді, недоволення собою підказує, що саме людині не вистачає для гармонійного розвитку;

- *страх*. Все, що викликає недоволення і страх, може викликати і агресію;

- *невпевненість*. Агресивні люди часто намагаються нав'язати іншим своє домінування і примушують поступатися їм – це наслідки невпевненості в собі і страх бути «ні при чому»;

- *почуття провини*. Агресія може бути викликана надмірним почуттям провини. Щоб позбутися від почуття провини, потрібно навчитися брати на себе відповідальність, також, непогано, вміти вчасно вибачитися;

- *недовіра*. Наприклад, якщо людина має негативний досвід спілкування, вона може заздалегідь почати захищатися, намагаючись попередити ситуації, які чимось нагадують їй те, що з нею вже було. Людина немов би заздалегідь займає оборонну позицію, звідси – агресія;

- *погане самопочуття, перевтома*. Якщо людина не виспалася або погано себе почуває, вона більш схильна поводити себе агресивно.

2. Емоційний дискомфорт.
3. Переконаність в тому, що інші люди удачливі і більш щасливі.
4. Часті будь-які скарги.
5. Зацикленість на негативі.
6. Егоцентричність (не в змозі розглядати ситуацію з точки зору інших людей).

Отримані результати дозволили встановити першочергові реакції ВПО, безпосередньо в момент переїзду та втрати всіх життєво необхідних базових потреб людини.

Для перевірки припущення, що всі вище перелічені реакції, які спостерігались психологами ДСНС України, мають місце в житті ВПО.

Протягом тривалого періоду часу нами було проведено повторне експертне оцінювання серед соціальних працівників м. Харкова. Для цього була розроблена спеціальна опитувальна анкета з переліком маркерів, які характеризують поведінку жертви (таблиця 3.3), а також була встановлена спеціальна бальна шкала для оброблення отриманих даних. В таблиці 3.3 наведено 15 (X1–X15) маркерів та встановлених їх бальних оцінок.

Таблиця 3.3

Питання для експертної оцінки маркерів синдрому жертви

№ маркеру	Характеристики поведінки людини зі синдромом жертви	Бали	Вага показника
X1	Агресивність	від 1 до 10	1 – найменший рівень вираженості 10 – найбільший рівень вираженості
X2	Рівень емоційного дискомфорту		
X3	Переконаність в тому, що інші люди удачливі і більш щасливі		
X4	Часті будь-які скарги		
X5	Зацикленість на негативі		
X6	Егоцентричність (не в змозі розглядати ситуацію з точки зору інших людей)		
X7	Звинувачення інших у власних промахах та невдачах		
X8	Перебільшення значення негативних наслідків		
X9	Прагнення викликати жалість до себе		
X10	Небажання брати на себе відповідальність		
X11	Позитивне відношення до приймаючого населення		
X12	Адаптованість до нового соціального середовища		
X13	Позитивна налаштованість щодо майбутнього		
X14	Віра в щасливе майбутнє		
X15	Категорична відмова від будь-якої допомоги		

Також для підтвердження достовірності отриманих результатів експертних оцінок нами проведено оцінку компетентності соціальних працівників, при проведенні якої брали до уваги такі фактори: вік експерта, стаж і досвід його роботи, освіта, період перебування на посаді, якою передбачено надання допомоги ВПО.

Як і у випадку з психологами ДСНС України, так і з соціальними працівниками м. Харкова, нами використано об'єктивний коефіцієнт компетентності та складено тестові питання, на які відповідали експерти. Також сформовано таблицю, яка містить питання за всіма факторами, що впливають на компетентність експерта. В таблиці 3.4 представлено варіанти відповідей з певним балом. Сума цих балів і визначав об'єктивний коефіцієнт компетентності. Розраховувавши ваги кожного фактору і усереднивши їх за кількістю, отримуємо узагальнену вагу значущості думки експерта. У таблиці 3.4 наведено розрахунки ваги кожного фактору для 50 експертів.

Розрахунок вагової оцінки i – експерта за j – факторам здійснювався за аналогічним алгоритмом який наведено вище, як і при оцінці компетентності експертів-психологів. Нами висвітлено тільки кінцеві результати та показники.

Таблиця 3.4

Професійна компетентність експерта

Фактори	Показники коефіцієнту		
	До 25 років	Від 25 до 40 років	40 років та більше
Вік експерта	0	0,3	0,6
	До 3 років	Від 3 до 10 років	10 і більше років
Стаж роботи	0	0,3	0,6
	Вища (не професійна)	Вища (бакалавр)	Вища (магістр)
Освіта	0,1	0,3	0,5
	До 2 місяців	2–4 місяці	5 місяців та більше
Період перебування на посаді, якою передбачено надання допомоги ВПО	0,2	0,3	0,5

Таблиця 3.5

Розрахунок ваги кожного експерта

Експерти	Фактори (критерії) – Φ_j				$SumX_i$	W_i
	Вік експерта Φ_1	Стаж роботи Φ_2	Освіта Φ_3	Період перебування на посаді, якою передбачено надання допомоги ВПО Φ_4		
1	2	3	4	5	6	7
Екс. 1	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 2	0	0	0,3	0,2	0,5	0,0077
Екс. 3	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 4	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 5	0,6	0,3	0,1	0,2	1,2	0,0186
Екс. 6	0	0,3	0,5	0,2	1	0,0146
Екс. 7	0,3	0,6	0,3	0,2	1,4	0,0217
Екс. 8	0,3	0,6	0,3	0,3	1,5	0,0233
Екс. 9	0,3	0	0,3	0,3	0,9	0,0149
Екс. 10	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 11	0,3	0,3	0,3	0,5	1,4	0,0217
Екс. 12	0,3	0	0,3	0,3	0,9	0,0149
Екс. 13	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 14	0,6	0,6	0,1	0,3	1,6	0,0248
Екс. 15	0,3	0,3	0,3	0,2	1,1	0,0171

Продовж. табл. 3.5

1	2	3	4	5	6	7
Екс. 16	0,3	0,6	0,3	0,5	1,7	0,0264
Екс. 17	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 18	0,3	0,3	0,1	0,5	1,2	0,0186
Екс. 19	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 20	0,3	0,6	0,1	0,2	1,2	0,0186
Екс. 21	0,6	0,6	0,1	0,3	1,6	0,0248
Екс. 22	0,6	0,3	0,3	0,5	1,7	0,0264
Екс. 23	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 24	0,3	0,3	0,5	0,3	1,4	0,0217
Екс. 25	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 26	0,3	0	0,3	0,3	0,9	0,0149
Екс. 27	0	0	0,1	0,2	0,3	0,0046
Екс. 28	0,3	0,3	0,3	0,5	1,4	0,0217
Екс. 29	0,6	0,6	0,3	0,5	2	0,0311
Екс. 30	0	0	0,3	0,2	0,5	0,0077
Екс. 31	0,3	0,3	0,3	0,5	1,4	0,0217
Екс. 32	0	0,3	0,3	0,3	0,9	0,0149
Екс. 33	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 34	0,3	0,3	0,3	0,5	1,4	0,0217

Екс. 35	0,6	0,6	0,1	0,3	1,6	0,0248
Екс. 36	0,3	0,3	0,3	0,2	1,1	0,0171
Екс. 37	0,6	0,6	0,3	0,3	1,8	0,0279
Екс. 38	0,6	0,3	0,3	0,5	1,7	0,0264
Екс. 39	0,6	0	0,3	0,2	1,1	0,0171

Продовж. табл. 3.5

1	2	3	4	5	6	7
Екс. 40	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 41	0,3	0	0,3	0,5	1,1	0,0171
Екс. 42	0,6	0,3	0,1	0,2	1,2	0,0186
Екс. 43	0,3	0	0,4	0,3	1	0,0146
Екс. 44	0	0	0,3	0,2	0,5	0,0077
Екс. 45	0	0,3	0,1	0,5	0,9	0,0149
Екс. 46	0,3	0,3	0,3	0,3	1,2	0,0186
Екс. 47	0,6	0,6	0,3	0,5	2	0,0311
Екс. 48	0	0,3	0,3	0,2	0,8	0,0124
Екс. 49	0,6	0,6	0,1	0,3	1,6	0,0248
Екс. 50	0,3	0,6	0,3	0,2	1,4	0,0217

<i>SumΦ_j</i>	17,7	17,1	13,5	16	64,3	1
--------------------------------	-------------	-------------	-------------	-----------	-------------	----------

В результаті отримані дані оцінки компетентності експертів з числа соціальних працівників дозволили виключити осіб, оцінки яких не є компетентними в нашому дослідженні та не беруться до уваги. Прохідний оціночний ваговий коефіцієнт становив $\leq 0,010$, що дозволило виключити експертів № 2, 27, 30, 44, ваговий коефіцієнт яких становить 0,0077; 0,0046; 0,0077; 0,0077 відповідно та не використовувати їх в подальшому дослідженні.

Для оброблення отриманих даних оцінювання було використано програмне забезпечення для обробки статистичних даних IBM SPSS Statistics 23. Проміжні та кінцеві результати оцінки наведені на рисунках 3.1 – 3.2

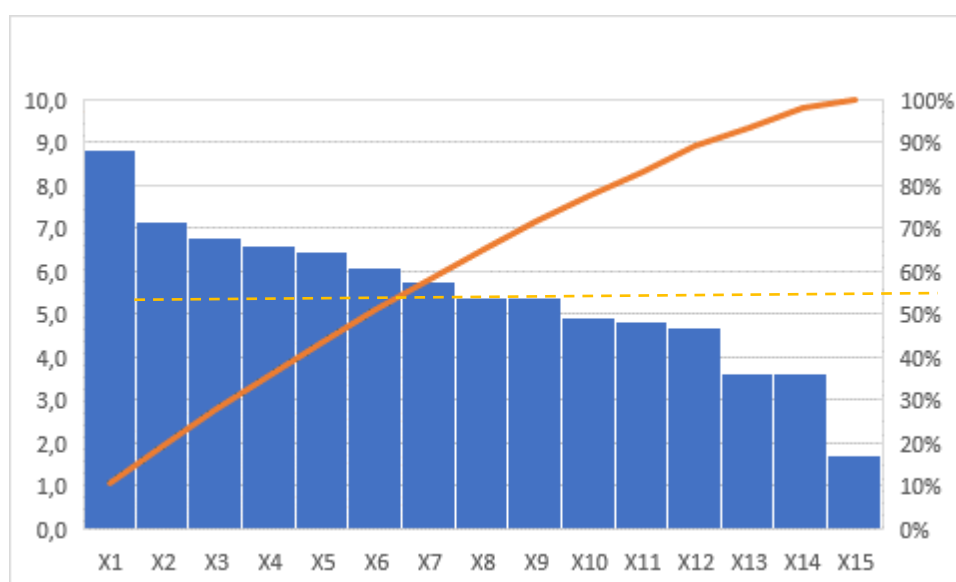

Рис. 3.1 Оцінені середні бали за питаннями

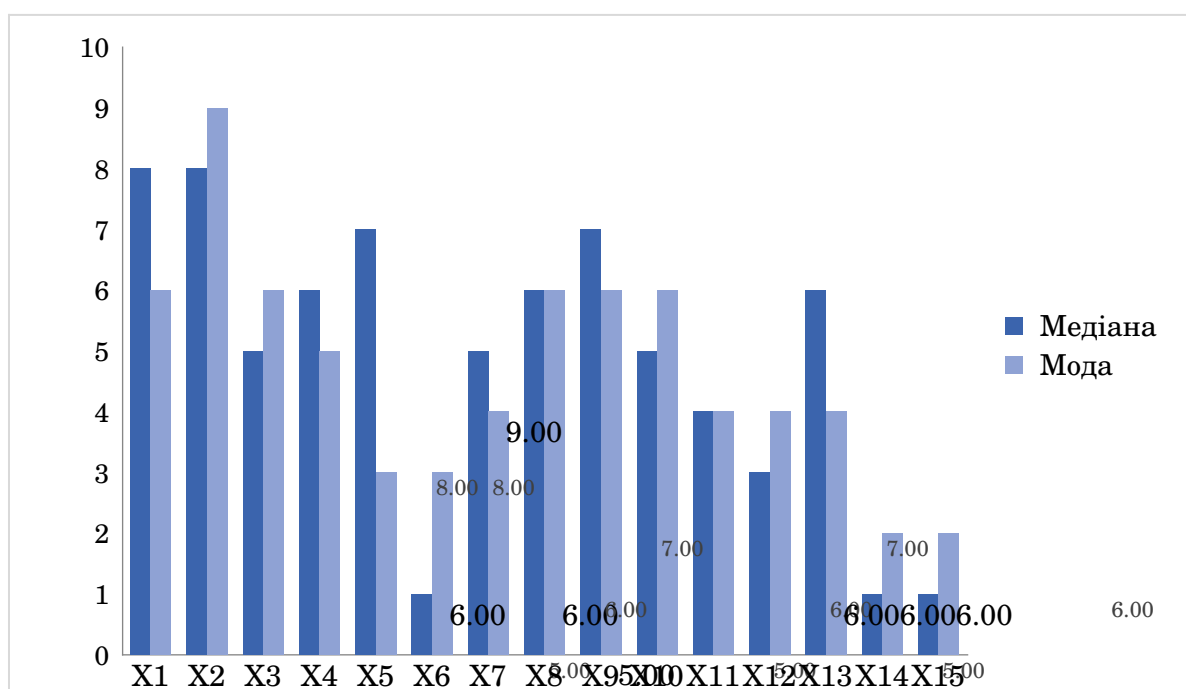

Рис. 3.2 Оцінені медіана та мода

Аналіз результатів, наведених на рисунку 3.1 і отриманих із застосуванням діаграми Парето з кривою Лоренца, показує, що 6 визначених для розгляду підпитань (40 %) є пріоритетними для подальшого детального аналізу з метою прийняття необхідних рішень, а 9 підпитань (60 %) – не мають першочергового чи взагалі ніякого значення для їхнього подальшого аналізу. Оцінювалися середні значення і підсумки всіх балів за кожним з питань.

На рисунку 3.2 нанесені опорні значення експертних оцінок у вигляді штрихової лінії. На рисунку 3.2 другий стовпчик (більш світлий) для кожного з підпитань відображає моду за цим питанням, а червона штрихова лінія – середню моду за всіма маркерами. Опорні значення для оцінених середніх балів складає 5,45.

Проведене експертне оцінювання дає змогу відстежити прояви поведінки ВПО на різних етапах вимушеного переїзду. Однак спостереження експертів відносяться до категорії ВПО в цілому, а не до окремих осіб, що дає змогу сформулювати чітке коло проблем та реакцій, які в подальшому можуть впливати на формування «синдрому жертви».

3.2. Аналіз передумов виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення на території України

При встановленні можливих проявів синдрому жертви необхідно визначити умови, які можуть впливати як на виникнення синдрому жертви, так і на його формування у внутрішньо переміщених осіб.

Для більш детального розуміння кола негативних факторів з якими стикаються ВПО варто розуміти особливості їх психологічних проблем, які викликані прив'язаністю до рідних країв, бажанням залишитись у власному будинку, втратою можливості займатись улюбленою справою та бути вільним від стресових факторів. Окремо варто зауважити про відношення приймаючого населення до переселенців. Ці особливості важливі при аналізі факторів негативного впливу.

Варто розуміти, що негативні події, які відбуваються в житті ВПО стосуються різних рівнів життя: державного – пов'язані з роботою державних структур; місцевого – якості роботи місцевих органів управління; індивідуального – власний досвід вирішення проблем та стосунки з оточуючими.

Якщо на початку масового вимушеного переміщення найбільш гостро стояли проблеми забезпечення їх житлом, їжею, одягом, доступом до медичних послуг, психологічного супроводу в період кризи, то з часом стало зрозуміло, що час їх повернення додому відкладається на невизначений термін. Тому на перший план вийшли вже не проблеми їх прихисту, а допомога в налагодженні певного рівня життя, як повноцінних членів суспільства, в якому вони опинились. ВПО стали потребувати допомоги та підтримки в пошуку роботи, систематичного медичного обслуговування, тривалої психологічної реабілітації, вирішення проблеми з можливістю продовжувати навчання у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах, пошук постійного житла.

Невизначений термін перебування вимушених переселенців у вже давно утворених громадах поставив питання необхідності налагодження між ними та

приймаючим населення позитивних взаємовідносин. Для сприяння налагодженню взаєморозуміння між приймаючою громадою та переселенцями необхідно підготувати до роботи із ВПО тих людей, які безпосередньо з ними взаємодіють, працівників служб зайнятості, органів соціального захисту населення, вчителів та психологів. Важливо пояснити їм, що тривалий негативний життєвий досвід, який пережили ВПО, є психічно травмуючим. Що переселенці потребують підтримки та розуміння, що вони можуть бути розгубленими та ставити багато зайвих запитань, проте така їх поведінка є очевидним наслідком пережитого травмуючого досвіду.

Першочергову увагу потрібно приділяти найбільш вразливим категоріям ВПО (діти, люди з обмеженими можливостями, люди похилого віку та багатодітні сім'ї), яким необхідна соціально-психологічна допомога кваліфікованих спеціалістів. Саме вони найбільше страждають від ситуації стресу, пов'язаного з від'їздом з місць проживання, порушення стабільності та звичного стану життя, втрати годувальників, друзів, батьківської турботи. Діти психологічно досить чутливі до травмуючих ситуацій. Складне становище провокує у них виникнення відчуття дискомфорту, зниження соціальної активності та самооцінки, зростання тривожності, агресивності, негативне ставлення до інших.

За інформацією Міністерства соціальної політики України з числа ВПО особи з інвалідністю складають 49 тис. осіб. Це становить близько 3,5% від загальної кількості ВПО, які в свою чергу мають значно широкий спектр проблем.

Проведені нами бесіди та анкетування допомогли визначити такі основні проблеми:

1. Забезпечення житлом. Відсутність місця проживання – це основна проблема, яка виникла в результаті зміни місця проживання у інвалідів з числа ВПО. Основною складністю для цих людей є пошук архітектурно та матеріально доступного житла, яке б враховувало можливість вільного пересування осіб з інвалідністю. Але, нажаль, пропоноване житло не відповідає

потребам осіб з особливими потребами, і зазвичай пропонується єдиний варіант, який не відповідає вимогам цих осіб.

Водночас, при тимчасовому розселенні осіб з інвалідністю має бути вирішене питання щодо компенсації за оренду тимчасового житла, що не завжди оперативно вирішується місцевими адміністраціями на утримання зазначених установ. Як наслідок, ВПО з інвалідністю, що мешкали у закладах тимчасового проживання на початковому етапі переселення з окупованих територій, були під загрозою виселення. Це, в свою чергу, створювало додаткові проблеми для ВПО з особливими потребами, які терміново необхідно було вирішувати.

Як наслідок, проблеми пошуку архітектурно доступного житла разом із суттєвою вартістю його оренди та житлово-комунальних послуг, що часто дорівнює бюджету сім'ї, здебільшого призводить до виникнення недовіри до влади. Саме ця недовіра змушує деяку частину ВПО з особливими потребами, які з надією переїхали до підконтрольній українській владі території, повертатися до колишніх місць проживання, тобто до окупованих територій.

2. Медичне забезпечення. Доступ до медичних послуг – це друга за важливістю проблема для інвалідів з числа ВПО. Як результат, терміновий виїзд з непідконтрольної території дуже часто призводив до того, що інваліди залишали милиці, інвалідні візки і т. п. у місцях свого постійного проживання. Поселення на новому місці потребувало знайти заміну залишеним засобам реабілітації, але зазвичай інваліди за новим місцем проживання стикаються з перешкодами у забезпеченні їх цими засобами.

Ця категорія громадян, по суті, не має необхідного доступу як до таких засобів, так і коштів на оплату їх придбання. А враховуючи відсутність у ряду інвалідів необхідних документів, унеможлиблює навіть просте звернення до медичного закладу за консультацією, не кажучи про отримання життєвоважливих реабілітаційних засобів. Це також призводить до того, що особи, які мають надію на допомогу держави, не отримують її, і зневіряються у спроможності української влади забезпечити своїх громадян.

Нині відсутній чіткий порядок постановки на облік інвалідів і дітей-інвалідів за місцем реєстрації їх проживання територіальними органами охорони здоров'я. У результаті це значною мірою спростило би процес забезпечення їх засобами реабілітації, медичним забезпеченням, зокрема спеціальним харчуванням, яке компенсується здебільшого за рахунок місцевих бюджетів та не враховує частку ВПО з інвалідністю. В особливо скрутному становищі перебувають люди з інвалідністю, які значно залежать від лікарських засобів чи процедур, що так важливі для збереження їхнього здоров'я. Отже, можна стверджувати, що практично всі інваліди ВПО можуть опинитися за межею бідності, яка в свою чергу значно ускладнює процес адаптації та реабілітації.

Також однією з додаткових проблем, які виникають у ВПО з інвалідністю, є необхідність постійного проходження різноманітних перевірок документів у соціальних службах. Також часто під сумнів ставиться сам факт інвалідності, навіть у випадках, коли людина більше 30 років пересувається на візку чи має інвалідність з дитинства. Іноді медико-соціальна експертна комісія без спілкування із самою людиною, видає нову довідку, у якій змінює статус інваліда з дитинства на загальне захворювання і вимагає надати з населеного пункту, звідки особа перемістилася (тобто з окупованої території), довідки та виписки з дитинства для підтвердження діагнозу.

Державні органи за новим місцем проживання інваліда надають йому компенсацію на оплату житлово-комунальних послуг. Однак, ця компенсація зазвичай не є диференційованою за глибиною порушення здоров'я, що має безпосередній вплив на характер витрат пов'язаних із охороною здоров'я та реабілітацією.

3. Працевлаштування. Ураховуючи сучасні українські реалії вимушеного переселення і широкий спектр проблем з якими стикаються ВПО, однією з першочергових проблем, після забезпечення житлом, можна вважати працевлаштування. А вирішення цього питання для ВПО інвалідів є взагалі чимось вкрай тяжким і невіддільним.

Охарактеризувати ситуацію зі складнощами в працевлаштуванні можна тим, що наше суспільство не завжди готове прийняти людей з вадами, вважаючи їх непрацездатними, а вони в силу своїх особливостей не можуть швидко адаптуватися до скрутної життєвої ситуації та умов праці. У свою чергу роботодавці, самі того не розуміючи, завдають непоправного негативного впливу на ВПО інвалідів. А характерна відсутність перспектив і можливостей для розвитку, нівелювання особистості, дезадаптація, у гіршому випадку сприяє поповненню маргінальних верств суспільства. До того ж, набуті можливості адаптації на робочому місці та можливість працювати за фахом – втрачаються на новому місці, тому доводиться шукати інші можливості отримання матеріальної допомоги. Люди з вадами мають низький шанс у досягненні поставлених цілей, що добре видно в порівнянні з іншими категоріями ВПО.

4. Доступність об'єктів інфраструктури та мобільність. Серед загальних для всіх людей з інвалідністю проблем існують особливі, які пов'язані з відсутністю допомоги близьких, віддаленим від інфраструктури житлом, відсутністю доступного транспорту. Показово, що в отриманих результатах абсолютно різна оцінка оснащення об'єктів соціальної інфраструктури пристроями для доступу до них інвалідів та інших маломобільних груп населення. Варто зазначити, що під час опитування самі інваліди в більшості випадків указали на непристосованість інфраструктури до їхніх потреб, у той час, як представники органів місцевої влади та місцевого самоврядування вважають їх достатніми. Проблему доступності об'єктів інфраструктури можна вважати не лише проблемою ВПО інвалідів, а й інвалідів з числа корінного населення, і розглядати її як загальнонаціональну.

Варто звернути увагу на проблему переміщення ВПО інвалідів з місць тимчасового проживання до адміністрацій органів влади, соціального захисту, комунальних підприємств тощо. Адже, як правило, вищевказану категорію переселенців було розселено по санаторіях, пансіонатах, літніх таборах відпочинку, які зазвичай розташовані у передмісті, а то й за містом, що значно

ускладнює проїзд.

5. Комунікація і ставлення оточуючих. Було встановлено, що практика компактного розміщення тимчасово переміщених осіб може призвести до створення так званого «штучного гетто». Ізолюваність тимчасово переміщених осіб і самоізоляція інвалідів може стати причиною додаткової напруженості в суспільстві.

Як доводить наше дослідження, існує великий спектр суттєвих проблем в реалізації прав внутрішньо переміщених осіб-інвалідів. Сьогодні інваліди стикаються з істотними бар'єрами в реалізації своїх прав, а більшість із них змушена постійно перебувати вдома або в закритій системі місць тимчасового проживання. Суспільство не завжди готове прийняти таких людей, вважаючи їх непрацездатними, а вони в силу своїх особливостей не можуть швидко адаптуватися до суспільства та умов праці. Як результат – відсутність перспектив і можливостей для розвитку, нівелювання особистості, дезадаптація, у гіршому випадку – поповнення маргінальних верств суспільства. Члени їхніх сімей також психологічно і економічно страждають від ситуації, що склалася. А при вимушеному переселенні налагодити нормальне життя на новому місці інваліду вкрай складно, а іноді практично неможливо.

Розглядаючи найбільш поширені проблеми, з якими стикаються діти ВПО, у психологічній, оздоровчій, соціальній і правовій сферах, можна стверджувати, що всі ці проблеми тісно пов'язані між собою і можуть посилювати та ускладнювати адаптацію дітей.

Дуже складне становище провокує виникнення відчуття дискомфорту, зниження соціальної активності та самооцінки, підвищення рівня тривожності та агресивності, появи негативного ставлення до інших. Саме тому проблема роботи з дітьми ВПО та їхніми сім'ями є психологічною і вимагає комплексного вирішення з використанням особливих ресурсів для її розв'язання, зокрема полегшення психоемоційного становища вимушених переселенців та їх сімей. Наявність або відсутність проблем, труднощів у сімей з дітьми із числа ВПО залежить від особистісних факторів, чинників ризику

сім'ї та громади, від наявних ресурсів та здатності усвідомлювати їх і користуватися ними, від адаптаційних можливостей справлятися з труднощами (навичок копіngu).

Діти зазнають значних складнощів соціального і психоемоційного характеру, пов'язаних зі зміною середовища проживання та звичного кола спілкування. До них можна віднести: погіршення комунікативного спілкування з оточуючими; поява дратівливості; агресивність; тривожність; відсутність довіри до інших; поява відчуття самотності, ізольованості та власної неповноцінності; ускладненість процесу соціалізації та якості виховання (порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні).

Із порушенням психоемоційного стану дітей ВПО також пов'язана проблема ресоціалізації. При повній зміні місця проживання першочерговим є питання адаптації та інтеграції до нового соціального середовища. Особливої уваги заслуговує питання готовності дітей переселенців до освітнього процесу та питання оздоровлення дітей-переселенців, які його значно більше потребують ніж інші категорії ВПО, оскільки ситуація вимушеного переїзду може невідворотно вплинути на психологічне здоров'я дитини. Проте варто відзначити, що оздоровлення дітей часто викликає складнощі у родин з огляду на скрутний фінансовий стан.

Оцінка потреб є одним із важливих етапів надання первинної психологічної допомоги всім категоріям ВПО. Проводячи оцінку потреб ВПО, необхідно звернути увагу на:

- фактори ризику;
- ступінь травматизації членів сім'ї (кожного з батьків і дитини) та особливості їх реакції на травму, чи потрібні сім'ї послуги психолога для подолання травми;
- ресурси адаптації (копінг-стратегії), якими володіють члени сім'ї для подолання життєвих труднощів;
- життєва/соціальна історія сім'ї до переміщення (як було раніше, які ресурси підтримували сім'ю і чи можна їх відновити);

- наявність чи відсутність складних життєвих обставин до переміщення;
- життєва компетентність батьків і дитини (життєві навички, які допоможуть в адаптації до нових умов);
- наявність позитивної соціальної підтримки (соціальне оточення, громадські організації тощо).

Так, окремо стоїть питання готовності та кваліфікації педагогів, учителів і психологів до роботи з дітьми-переселенцями та їхніми батьками. Також місцевим органам влади потрібно враховувати і приймати відповідні рішення з оптимізації освітнього процесу: збільшення штату працівників, створення додаткових стимулів і заохочень з огляду на трудовий ресурс сфери.

Усім дітям і підліткам, які пережили психотравми, необхідна психосоціальна підтримка. Але є діти, які потребують спеціальних і більш професійних видів допомоги (психотерапія, фармакотерапія) для полегшення наявних у них емоційних порушень. Також важливо залучати до роботи з дітьми батьків, адже їх оцінка поведінки дитини є головним джерелом інформації про її реакції на психотравмуючий фактор. Крім того, необхідно організувати роботу з навчання батьків спілкуванню таким чином, щоб вони набули соціальних і комунікативних навичок, необхідних для поліпшення якості відносин зі своїми дітьми і розпізнавання типів поведінки і реакцій у дітей, які потребують професійної психологічної допомоги [81].

Головною проблемою внутрішньо переміщених багатодітних сімей, як і в цілому всієї категорії ВПО, є житло. За нашим дослідженням 95 % багатодітних ВПО зазначають, що проблема житла є дуже актуальною і вирішення її самотужки майже не можливо. Рівень благоустрою житла багатодітних сімей є вкрай низьким, не пристосованим для проживання сімей з великою кількістю дітей, що значно впливає на фізичне та психологічне здоров'я.

Другою за важливістю проблемою багатодітних сімей є їх матеріальне становище. З народженням кожної дитини дохід сім'ї різко зменшується, а в ситуації вимушеного переїзду та кардинальної зміни звичного устрою родини

та відсутності грошового прибутку, кожна сім'я вимушена звертатися саме за матеріальною допомогою. Багатодітні сім'ї раніше були матеріально вразливою категорією населення, а сучасні реалії ще сильніше впливають на них, ніж на суспільство в цілому і змушують економити на найнеобхіднішому – на багатьох продовольчих і майже на всіх промислових товарах.

Також багатодітні сім'ї всіх типів мають загальну соціальну проблему, що специфічно пов'язана з багатодітністю: у традиційній багатодітній родині діти перебувають у рівному становищі: немає дефіциту спілкування, старші піклуються про молодших, формуються, як правило, позитивні моральні якості, такі як чуйність, людяність, повага до старших. Але у зв'язку з переїздом і великою завантаженістю батьків на виховання дітей залишається мало часу. Нестача часу, недостатність знань із виховання дітей створюють певну проблему в таких сім'ях. Дефіцит виховання призводить до того, що діти часто мають занижену самооцінку.

Через незадоволення своїх потреб (в одязі, розвагах, товарах, які є у однолітків) розвивається почуття заздрості та вимоги неможливого. Більшість дітей в багатодітних сім'ях рано дорослішають і менш тісно пов'язані зі своїми батьками. Такі діти більшість часу проводять на вулиці. Виникає проблема комунікації з дітьми приймаючого населення, що ускладнює процес соціалізації.

Дослідження виявило такі важливі проблеми, як труднощі у працевлаштуванні батьків, юридичні проблеми (найчастіше сім'ї просто не мають інформації про те, які вони мають права), а також питання ставлення суспільства до багатодітних сімей. Навколо багатодітних матерів і їх дітей виникала й досі виникає зона соціального несхвалення, і навіть відторгнення. Багатодітні сім'ї часто розцінюються як «соціальні утриманці», хоча на практиці пільги у них дуже скромні. Ми можемо стверджувати, що відношення приймаючого населення до багатодітних сімей ВПО має певну динаміку. Якщо в перші місяці після початку масового переселення з зони окупованих районів Донецької та Луганської областей відношення до переселенців було більш

позитивним, то в подальшому цей відсоток зменшився.

Особливо важко переживати ситуацію вимушеного переїзду людям похилого віку. Учені стверджують, що навіть після тридцяти років психіка в значній мірі стає ригідною. Людина стає все більш схильною до консерватизму, збереження існуючого життєвого порядку в незмінному вигляді. А після п'ятдесяти вже практично повністю втрачається здатність безболісної адаптації до змін. Ця значною мірою теза підтверджується нашими дослідженнями.

Найбільш складно людині похилого віку втратити так зване родинне гніздо – будинок, у якому вона народилася, а потім росила дітей та онуків. Не легко відмовлятися й від квартири, яку держава дала на знак визнання за будь-які заслуги. У такій ситуації житло часто для пенсіонерів є предметом гордості, нагадування про те, що він не дарма прожив своє життя. Втративши особливо дороге їм житло, деякі пенсіонери не можуть впоратися з ностальгією і намагаються повернутись туди, де вони колись жили, що в більшості випадків є неможливим у зв'язку з захопленням частини території держави чи взагалі знищенням житла.

Але, як свідчать результати наших бесід та інтерв'ю, потрібної психологічної підтримки майже ніхто не отримує. Майже всі опитані ВПО похилого віку (92 %) зазначають, що їм дуже важко сприйняти думку про те, що необхідно буде провести значну частину часу за межами звичного для них соціально-психологічного середовища. Адже до нових умов після переїзду доводиться пристосовуватися. Фізичний і психічний стан є значним предиктором адаптації до вимушеного переселення. Люди, які погано реагують на переселення, більше за інших схильні до проживання на самоті, соціальної ізоляції, бідності і депресії. Проте варто зазначити, що чоловіки переносять переїзд гірше, ніж жінки.

Непередбачуваність і не контрольованість нового середовища в момент переїзду викликає у людей похилого віку більш виражений рівень стресу. Для зменшення негативного впливу на особистість їм завчасно потрібно ознайомитися з новою навколишньою обстановкою. Через фінансові, соціальні

та інші ускладнення, деякі люди похилого віку відчують, що вони повинні залишатися в зоні проведення Операції Об'єднаних Сил, незважаючи на небезпеку для життя та здоров'я.

3.3. Визначення задоволеністю життям у внутрішньо переміщених осіб із зони воєнного конфлікту на Сході України

Оцінка задоволеності життям відображає реалізацію потреб у відповідності до власних мотивів, установок, стилів тощо. З метою розподілу осіб із числа ВПО, які змогли ефективно адаптуватися до нових умов проживання, було проведено дослідження за методикою «Індекс життєвої задоволеності» в адаптації Н. Паніної. Для кількісного аналізу обчислено загальні показники за вибіркою ВПО, що надані у табл. 3.6, а також на рисунку 3.3.

Таблиця 3.6

Показники методики «Індекс життєвої задоволеності»

	Індекс життєвої задоволеності N=997		
	Низький	Середній	Високий
ВПО	356 (36%)	448 (45%)	193 (19%)

Наведені у табл. 3.6. дані показують, що високий рівень задоволеності життям притаманний 19 %, близько половині ВПО властивий середній рівень, а саме 45 % досліджуваних переселенців указали на середній рівень загальної задоволеності життям, 36 % відмітили низький рівень задоволеності життям.

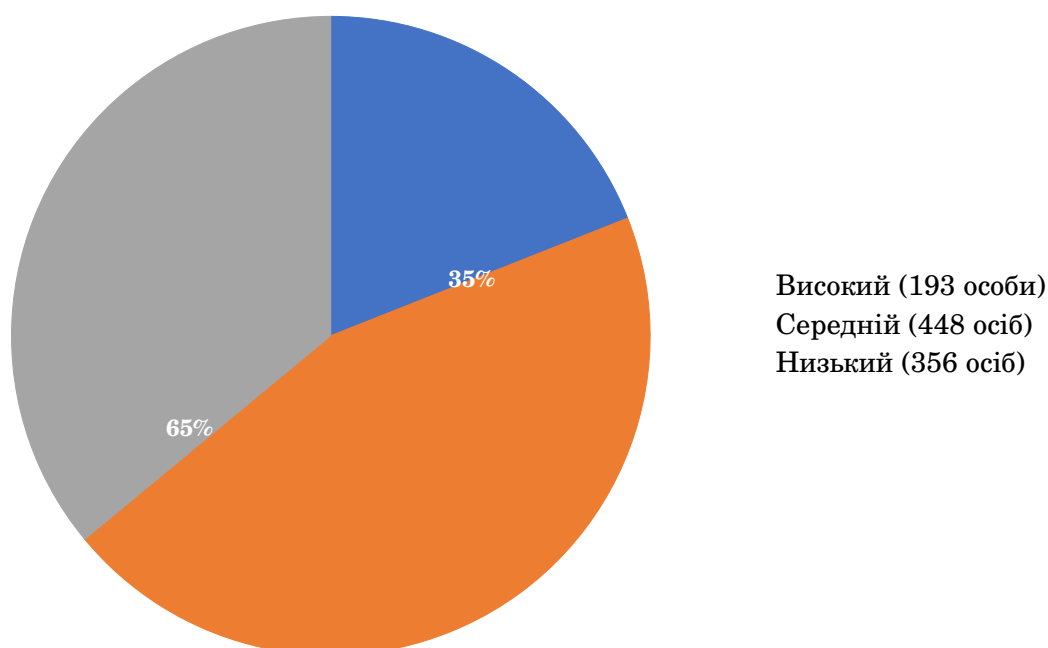

Рис. 3.3 Показники індексу життєвої задоволеності у відсотковому співвідношенні

Особи з високими значеннями індексу характеризуються низьким рівнем емоційної напруженості, високою емоційною стійкістю, низькою тривожністю, психологічним комфортом, високим рівнем задоволеності життєвою ситуацією і своєю роллю в ній. Респонденти з низькими показниками – емоційно тривожні, переживають психологічний дискомфорт. Для них несприйнятливою є ситуація, у якій вони знаходяться, а особливо та роль, яка їм відведена.

Таблиця 3.7

Середні показники методики «Індекс життєвої задоволеності» в балах

№ п/п	Субшкала	Середні показники	Стандартна похибка
1.	Індекс життєвої задоволеності	21,76	5,564
2.	Інтерес до життя	4,47	1,575
3.	Послідовність досягнення цілей	5,18	1,571
4.	Погодженість між поставленими та досягненими цілями	3,40	2,136
5.	Позитивна самооцінка	4,33	1,977

6.	Загальний фон настрою	4,38	1,862
----	-----------------------	------	-------

Інформація отримана в ході дослідження наведена у таблиці 3.7.

Під час дослідження встановлено, що показник життєвої задоволеності досліджуваних становить 21,76 бали, що відповідає рівню «нижче середнього», тобто, у відповідності з їх оцінкою, вони не дуже задоволені своїм життям, що в даній ситуації є логічним проявом в скрутних умовах.

Якщо розглядати окремі компоненти життєвої задоволеності, то варто відмітити, що самий низький показник по субшкалі «Погодженість між поставленими та досягненими цілями» і складає 3,4 бали. Цей результат є очікуваним, оскільки більшість респондентів хочуть повернутися до рідної домівки, а не проживати у винайманому житлі в іншому регіоні. Крім того, більшості ВПО притаманний екстернальний локус контролю, тобто причиною свого становища (проживання в іншому регіоні країни) вони визнають зовнішні обставини.

Показники респондентів за субшкалами «Позитивна самооцінка» та «Загальний фон настрою» співвідносяться із середнім рівнем і складає 4,33 і 4,38 бали відповідно. Із даних анкетного опитування та бесід відомо, що рівень критичності у ВПО достатньо занижений і їх достатньо висока самооцінка не в повній мірі відповідає дійсності, а то й може бути одним із факторів заниженої особистісної адаптивності.

Незважаючи на невисоку життєву задоволеність, досліджувані в деяких випадках проявляють оптимізм, про що свідчать показники по субшкалі «Інтерес до життя» (4,47 бали), який відповідає середньому рівню. При цьому в них достатньо виражена установка в досягненні поставлених цілей. Показники по субшкалі «Послідовність досягнення цілей» складає 5,18 бали, що відповідає рівню «вище середнього». Зважаючи на отримані результати, є можливість припустити, що ВПО мають бажання покращити своє становище: знайти роботу та працювати, винаймати комфортне житло, мати гідну заробітну плату для вирішення базових потреб.

3.4. Вивчення навченої безпорадності, яка впливає на формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб

Встановлено, що серед обстежених ВПО, більшість складають особи з середнім рівнем ситуативної тривожності – 509 осіб (51,05 %), високий рівень ситуативної тривожності відзначався у 136 осіб – (13,64%), низький рівень ситуативної тривожності виявлено у 352 ВПО (35,31%). Результати діагностики тривожності у ВПО наведені в табл. 3.8.

Таблиця 3.8

Показники ситуативної тривожності ВПО

	Рівень ситуативної тривожності		
	Високий	Середній	Низький
К-ть осіб	136	509	352
Показник у %	13,64 %	51,05 %	35,31 %

Підвищений рівень тривожності може бути пов'язаний як з зовнішніми, так і внутрішніми факторами, і свідчить про недостатнє емоційне пристосування до тих чи інших соціальних ситуацій або про несерйозність та безініціативність особистості. Середній рівень особистісної тривожності виявляється в переживаннях напруги, настороженості, часткового дискомфорту залежно від особистісного сприйняття й оцінки ситуації. ВПО адекватно оцінюють себе та свої можливості. У стосунках з іншими можливі конфліктні ситуації, проте провідною є стратегія взаємодії або пошук компромісу. Такий рівень не несе в собі ознак загрози, має адаптивне значення.

ВПО, яким не властива безпорадність, за цією шкалою мають низький рівень. Вони адекватно оцінюють себе та свої можливості, намагаються не конфліктувати, обирають конструктивні стратегії для вирішення проблемних питань. Переселенці загалом не напружені, рівень настороженості помірний.

Таблиця 3.9

Показники ситуативної та особистісної тривожності (у балах) ($m \pm \sigma$)

Показники	ВПО із низькими показниками ІЖЗ (t-1)	ВПО із високими показниками ІЖЗ (t-2)	t	p
Ситуативна тривожність	45,22 ± 7,13	29,75 ± 6,51	t1-2 = 10,13	0,0001
Особистісна тривожність	32,67 ± 4,46	31,12 ± 6,01	t1-2 = 1,57	0,0012

За показниками особистісної тривожності виявлені відмінності (t1-2 = 1,57; p = 0,0012). У ВПО з високими показниками ІЖЗ (m = 31,12), як і в ВПО із низькими показниками ІЖЗ (m = 32,67) спостерігається помірний рівень тривожності. При порівнянні діагностичних показників ситуативної тривожності виявлені значні відмінності (t1-2 = 10,13; p = 0,0001): ВПО із низькими показниками ІЖЗ мають високий рівень ситуативної тривожності (m = 45,22), для ВПО з високими показниками ІЖЗ, навпаки, притаманний низький рівень ситуативної тривожності (m = 29,75). Помірний рівень особистісної тривожності виявляється в переживаннях напруги, настороженості, часткового дискомфорту залежно від особистісного сприйняття й оцінки ситуації.

ВПО, яким не властива безпорадність, за цією шкалою мають низький рівень. Вони адекватно оцінюють себе та свої можливості, намагаються не конфліктувати, обирають конструктивні стратегії для вирішення проблемних питань.

На наступному етапі дослідження за допомогою методики «Рівень суб'єктивного контролю» було визначено рівень суб'єктивного контролю ВПО.

Отримані результати представлено в табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Показники рівня суб'єктивного контролю ВПО (у %)

Найменування шкали	Показник рівня суб'єктивного контролю		
	Низький	Середній	Високий
Загальна інтернальність (Zi)	43,5	30	26,5
Інтернальність у сфері досягнень (Id)	26,2	43,8	30
Інтернальність у разі невдач (In)	36,9	13,1	50
Інтернальність у сфері сімейних відносин (Ic)	46,9	13,1	40
Інтернальність у сфері виробничих відносин (Iv)	40,8	30	29,2
Інтернальність у сфері міжособистісних відносин (Im)	56,9	36,2	6,9
Інтернальність у сфері здоров'я та хвороби (Iz)	53,1	26,2	20,7

Отже, розглянувши результати за методикою ми встановили, що за шкалою загальної інтернальності ВПО продемонстрували такі результати: низький рівень продемонстрували – 43,5% опитаних (434 респонденти), середній рівень продемонстрували – 30% опитаних (229 респондентів) і високий рівень продемонстрували – 26,5% опитаних (334 респонденти). Такий показник свідчить про те, що у ВПО переважає низький рівень інтернальності. Інтернальність характеризує значущі події як результат своєї власної діяльності. ВПО, які продемонстрували низький інтернальний тип делегують іншим причини власних перемог і невдач. При цьому, їх поведінка не може бути спрямована на досягання успіху шляхом розвитку нових навичок, детальної обробки інформації та вирішення більш складних завдань. Під час зовнішнього спостереження інтернали складають враження не дуже впевнених у собі людей. У житті вони демонструють кваліст, відсутність спрямованості на результат, не вміють планувати власний час та роботу.

ВПО, які продемонстрували екстернальний тип, мають зовнішню направлену захисну поведінку. В якості атрибуції ситуації вони намагаються мати шанс на успіх. Це вказує на те, що будь-яка ситуація для екстернала може бути як зовнішнє стимулювання. Такі ВПО впевнені, що їх невдачі – є результатом невезіння, або негативного впливу інших людей. Вони потребують підтримки та схвальної оцінки з боку приймаючого населення, інакше ефективність адаптації у них буде зменшуватися. Однак, особливої подяки за підтримку від екстерналів годі й чекати. ВПО з екстернальним типом не вважають себе причиною власних досягнень та не вірять у те, що здатні досягти успіху у життєдіяльності та у житті, схильні до самокритики. У повсякденній діяльності вони не здатні брати на себе відповідальність і самостійно планувати діяльність.

Також розглянемо значення за іншими шкалами методики (рисунок 3.4).

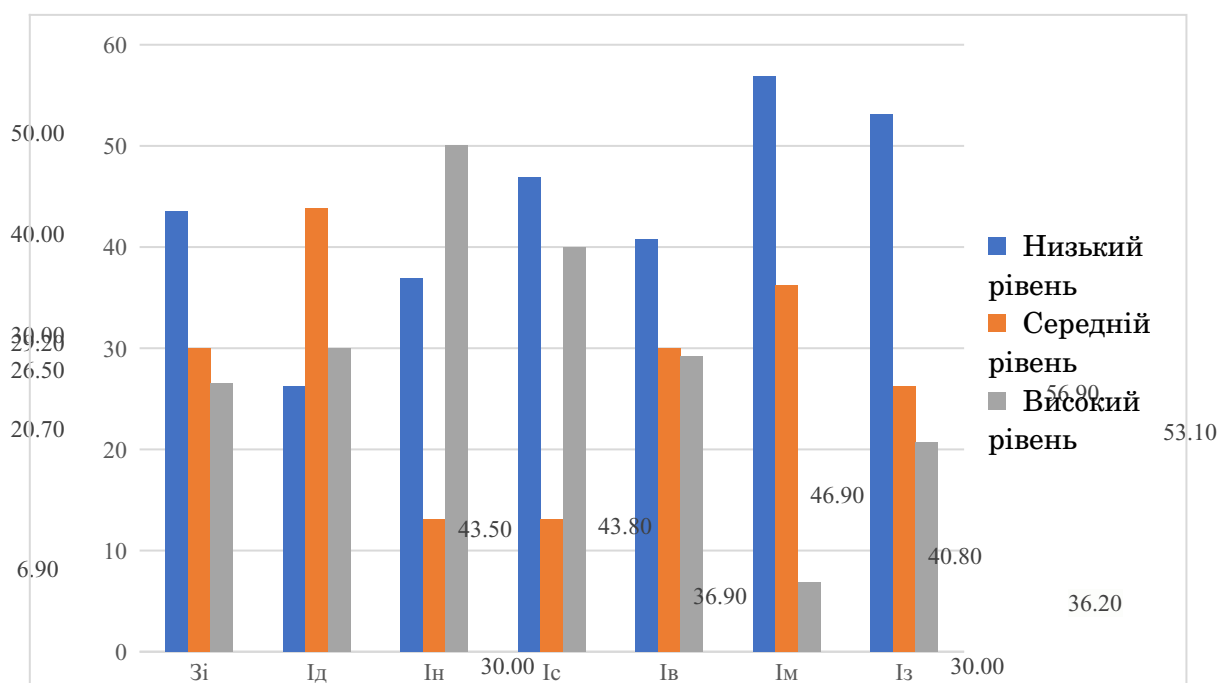

Рис. 3.4 Рівні суб'єктивного контролю ВПО (у % від кількості опитаних) ^{6.20}

За шкалою «інтернальність у сфері досягнень» ВПО продемонстрували такі результати: низький рівень продемонстрували – 26,2% опитаних (261

респондент), середній рівень продемонстрували – 43,8% опитаних (437 респондентів) і високий рівень продемонстрували – 30% опитаних (299 респондентів). Показник свідчить про середній рівень суб'єктивного контролю ВПО над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі ВПО впевнені, що вони самі досягли всього позитивного у своєму житті, а не завдяки зовнішнім обставинам.

За шкалою «інтернальність у сфері невдач» ВПО продемонстрували такі результати: низький рівень продемонстрували – 36,9% опитаних (368 респондентів), середній рівень продемонстрували – 13,1% опитаних (131 респондент) і високий рівень продемонстрували – 50% опитаних (498 респондентів). Такий показник свідчить про те, що у ВПО рівень суб'єктивного контролю у сфері невдач знаходиться на високому рівні, а саме: дуже сильно розвинене почуття суб'єктивного контролю до негативних подій і ситуацій, що може спостерігатися у схильності звинувачувати самого себе в різноманітних негараздах та невдачах.

За шкалою «інтернальність у сімейних стосунках» ВПО продемонстрували такі результати: низький рівень продемонстрували – 46,9% опитаних (468 респондентів), середній рівень продемонстрували – 13,1% опитаних (131 респондент) і високий рівень продемонстрували – 40% опитаних (398 респондентів). Показник знаходиться на середньому рівні та свідчить про те, що ВПО здатні покласти на себе відповідальність за події, що відбуваються у їх сімейному житті та водночас вважають своїх партнерів у рівній мірі відповідальними за значущі ситуації, що виникають у їх родині.

За шкалою «інтернальність у виробничих стосунках» ВПО продемонстрували такі результати: низький рівень продемонстрували – 40,8% опитаних (407 респондентів), середній рівень продемонстрували – 30% опитаних (299 респондентів) і високий рівень продемонстрували – 29,2%

опитаних (291 респондент). Показник за шкалою знаходиться на низькому рівні та свідчить про те, що ВПО вважають власні дії досить важливим, але не визначальним чинником організації власної діяльності.

За шкалою «інтернальність у міжособистісних стосунках» ВПО такі результати: низький рівень продемонстрували – 56,9% опитаних (567 респондентів), середній рівень продемонстрували – 36,2% опитаних (361 респондент) і високий рівень продемонстрували – 6,9% опитаних (69 респондентів). Високий показник свідчить про те, що ВПО вважають себе не в силах контролювати власні формальні та неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.

За шкалою «інтернальність у сфері здоров'я і хвороби» ВПО такі результати: низький рівень продемонстрували – 53,1% опитаних (530 респондентів), середній рівень продемонстрували – 26,2% опитаних (261 респондент) і високий рівень продемонстрували – 20,7% опитаних (206 респондентів). Цей досить низький показник за шкалою свідчить про те, що ВПО вважають оточуючих багато у чому відповідальними за їхнє здоров'я, звинувачують оточуючих у проблемах зі здоров'ям і вважають, що одужання переважно залежить від будь-кого, тільки не від них. Отримані результати представлені в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Порівняльна характеристика показників рівня суб'єктивного контролю у внутрішньо переміщених осіб (у балах) ($m \pm \sigma$)

Шкали	ВПО із низькими показниками ІЖЗ (t-1)	ВПО із високими показниками ІЖЗ (t-2)	t	p
Загальна інтернальність	5,12 ± 2,43	4,75 ± 2,65	t1-2 = 0,65	0,5121

Інтернальність у сфері досягнень	$5,52 \pm 2,16$	$3,57 \pm 1,66$	$t_{1-2} = 4,52$	0,0002
Інтернальність у разі невдач	$5,07 \pm 2,1$	$4,35 \pm 1,81$	$t_{1-2} = 4,82$	0,1033
Інтернальність у сфері сімейних відносин	$5,37 \pm 2$	$5,15 \pm 2,04$	$t_{1-2} = 0,49$	0,6209
Інтернальність у сфері виробничих відносин	$4,95 \pm 2,36$	$4,32 \pm 2,53$	$t_{1-2} = 1,14$	0,2576
Інтернальність у сфері міжособистісних відносин	$5,3 \pm 2,02$	$4,75 \pm 1,94$	$t_{1-2} = 5,41$	0,2194
Інтернальність у сфері здоров'я і хвороби	$6,12 \pm 2,24$	$3,4 \pm 1,57$	$t_{1-2} = 5,94$	0,0000

Проведений аналіз даних за шкалою загальної інтернальності виявив відмінності у досліджуваних, як у групі t-1 ($m = 5,12$), так і t-2 ($m = 4,75$) мають середній рівень за цією шкалою.

За шкалою інтернальності у сфері досягнень наявні значні відмінності ($t_{1-2} = 4,52$; $p = 0,00002$): досліджувані першої групи мають середній рівень ($m = 5,52$) за вказаною шкалою. Досліджуваним другої групи притаманний низький рівень ($m = 3,57$).

За шкалою інтернальності у разі невдач є відмінності ($t_{1-2} = 4,82$; $p = 0,0000$). Якщо досліджувані першої групи ($m = 5,07$) і другої групи ($m = 4,35$) мають середній рівень.

За шкалою інтернальності досліджувані 1 групи ($m = 5,37$) і 2 групи ($m = 5,15$) мають середній рівень за вказаною шкалою.

За шкалою інтернальності у сфері виробничих відносин виявлені значні відмінності: досліджувані першої групи мають середній рівень ($m = 4,95$), другої групи – середній рівень ($m = 4,32$).

За шкалою інтернальності у сфері міжособистісних відносин виявлені значні відмінності ($t_{1-2} = 5,41$; $p = 0,0000$): досліджувані першої групи мають середній рівень ($m = 5,3$), представники другої групи також мають середній рівень ($m = 4,75$). Досліджувані 3 групи мають високий рівень ($m = 7,17$) за

цією шкалою.

За шкалою інтернальності у сфері здоров'я та хвороби виявлені значні відмінності ($t_{1-2} = 5,94$; $p = 0,0000$). Досліджувані першої групи середній рівень, наближений до високого ($m = 6,12$), другої групи — мають низький рівень ($m = 3,4$).

3.5. Аналіз та інтерпретація емпіричних даних по виявленню агресивності у внутрішньо переміщених осіб

Рівні прояву ворожості та агресивності у ВПО досліджувалися за допомогою методики діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки (результати наведено в таблиці 3.12).

Таблиця 3.12

Форма та рівень агресії у ВПО (у %)

Показник (форма агресії)	Рівень агресії, N=997		
	Низький	Середній	Високий
Фізична агресія	4	81	15
Непряма агресія	23	30	47
Дратівливість	3	41	56
Негативізм	61	7	32
Образа	2	15	73
Підозрілість	12	41	47

Вербальна агресія	16	9	75
Почуття провини	5	48	47

За результатами дослідження у ВПО відзначаються високі показники рівня підозрілості. Майже кожен другий (47%) вимушений переселенець із недовірою і підозрою відноситься до будь-якої допомоги, зокрема з боку держави. Вимушені переселенці вважають, що їм доведеться повертати витрачені державою на них кошти, їх розміщують у незручному житлі, хорошу роботу соціальні служби їм не зможуть надати тощо.

Високі показники за шкалою почуття провини свідчать про те, що багато ВПО звинувачують себе в тому, що не змогли передбачити такий негативний розвиток подій, не вчасно прийняли рішення про переселення, не взяли з собою необхідні речі, документи і т. п.

Також у групі досліджуваних було визначено кореляційні зв'язки за допомогою критерію Пірсона, таким чином було встановлено внутрішні взаємозв'язки між агресивністю та задоволеністю життям у ВПО (таблиця 3.13).

Таблиця 3.13

Кореляційні зв'язки агресивності та задоволеності життям

		ІЖЗ	Агресивність	Ворожість
ІЖЗ	Кореляція Пірсона	1	-.476**	-.494**
	Знач.(2-сторон)		.000	.000
	N	997	997	997
Агресивність	Кореляція Пірсона	-.476**	1	.686**
	Знач.(2-сторон)	.000		.000
	N	997	997	997

Ворожість	Кореляція Пірсона	-.494**	.686**	1
	Знач.(2-сторон)	.000	.000	
	N	997	997	997

** - кореляція значима на рівні $p \leq 0,01$

За допомогою кореляційного аналізу нами було встановлено наступне: були виявлені значущі помірні негативні взаємозв'язки між показниками методики «ІЖЗ» та результатами методики Басса–Дарки, шкалою «Агресивність» ($r = -0,476^{**}$, $p < 0,01$) та шкалою «Ворожість» ($r = -0,494^{**}$, $p < 0,01$), результати наведені на рисунку 3.5. Чим більшою мірою виражені показники за шкалою методикою «ІЖЗ», тим менше виражені показники за шкалами «Агресивності» та «Ворожості». Це означає, що чим менший рівень задоволеності життям у ВПО, тим більший рівень агресивності вони мають.

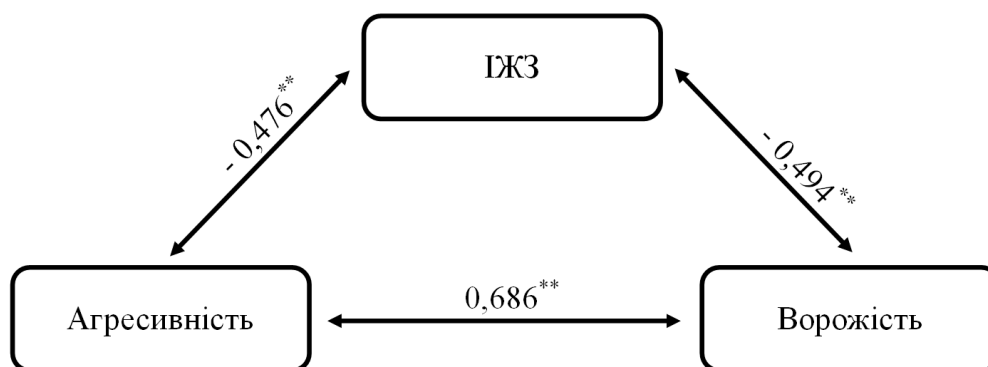

Рис. 3.5 Кореляційні плеяди показників ІЖЗ та методики «Басса-Дарки»

Так як деякі досліджувані побажали зберегти свою анонімність і цей спосіб визначення агресивності не припускав письмових відповідей. Тому дослідження агресивності з використанням тесту руки Вагнера дозволило отримати більш відверті відповіді. Результати цього тесту були отримані за 9-ти оціночними категоріями: «активність», «пасивність», «тривожність», «агресивність», «дефективність», «комунікація», «залежність», «демонстративність» і «фізична дефіцитність» (результати представлено в

таблиці 3.14).

Таблиця 3.14

Показники агресивності серед ВПО (у %)

Показник	Рівень агресивності, N=997		
	Низький	Середній	Високий
Агресивність	11	65	24

За величиною коефіцієнта кореляції можна судити про достовірність кореляційного зв'язку, цей параметр залежить від числа ступенів свободи $k = n - 2$, де n – число корелюємих пар показників. Тому ми порівнюємо емпіричне значення коефіцієнта кореляції з двома критичними величинами, які відповідають рівням значимості в 5% і в 1%. На осі значимості 5% рівень відповідає значенню 0,33, на 1% – 0,42. Кореляційний аналіз між результатами, отриманими за «Тестом руки» і методикою «Басса–Дарки», виявив значущі зв'язки між агресивністю і індексом агресивності (0,48) і так само з фізичної (0,37) і вербальної (0,33) агресії. Отже, можна зробити висновок, що результати, отримані за методикою «Басса-Дарки» надійні і достовірні.

Варто зазначити що ми не мали можливості порівняти отримані результати агресивності з даними минулих досліджень, проведених до початку бойових дій на території Луганської та Донецької областей України. Тому ми не можемо однозначно стверджувати, що рівень агресивності у ВПО змінився через необхідність покинути місця постійного проживання і переїзду до інших регіонів України.

Здебільшого нас цікавило питання не стільки самого рівня агресивності, а її направленості. Для цього використано колірний тест відносин А. Еткінда і запропоновано такі поняття: «Президент України», «Уряд України», «Місцева влада в пункті постійного проживання ВПО», «Соціальні служби», «Місцева громада нового місця проживання ВПО», «Волонтер». Результати дослідження представлено в таблиці 3.15.

Таблиця 3.15

**Ставлення вимушених переселенців по стимулам за результатами
«Колірного тесту відносин» А. Еткінда (у %)**

Стимульні (поняття)	Направленість агресії, N=3500	
	Прийняття	Відторгнення
«Президент України»	63	37
«Уряд України»	15	85
«Місцева влада в пункті постійного проживання ВПО»	51	49
«Соціальні служби»	44	56
«Місцева громада нового місця проживання ВПО»	58	42
«Волонтери»	87	13

Можемо констатувати, що Уряд України викликає у ВПО максимально негативне емоційне ставлення. Скоріш за все, це викликано тим, що, на думку самих ВПО, саме уряд винний в тому, що на території частини Донецької і Луганської областей ведуться воєнні дії. Більшість переселенців звинувачують у непрофесіоналізмі існуючу в 2014 р. владу в Україні. При цьому не конкретизується, хто саме винен (Кабінет Міністрів, Верховна Рада, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради і т. п.), а вказується в загальному: «винна у війні влада в Україні».

До Президента України ВПО відносяться більш позитивно. Це пояснюється тим, що на початковому етапі бойових дій в Донецькій і Луганській областях діючий голова держави України тільки був обраний. Його не звинувачували в тому, що сталося. Вимушені переселенці проявляли надію на те, що Президенту України вдасться зупинити бойові дії і люди зможуть повернутися до місць постійного проживання.

До соціальних служб відношення також багато в чому негативне. Значна кількість ВПО вважають, що працівники соціальних служб виконують свою роботу неякісно і неохоче. Звернення до них вважають безглуздом, адже воно не приносить очікуваного результату, а вирішення питань затягується. Лише 44% з числа ВПО упевнені, що працівники соціальних служб вирішують їх проблеми.

Воєнні дії змусили людей в стислі терміни зібрати найнеобхідніші речі, документи і виїхати в невідомість, головне – подалі від війни. Багато ВПО вважають, що місцева влада в пункті постійного проживання зробила недостатньо для організації переселення. Також багато ВПО звинувачують місцеву владу в тому, що вони могли запобігти початку бойових дій.

Переважна більшість ВПО найбільший рівень довіри проявляє до волонтерів, які реально допомагають знайти нове житло, придбати необхідні особисті речі та предмети побуту.

Ставлення до місцевої громади нового місця проживання ВПО залежить від того, чи змогли переселенці швидко адаптуватися до нових умов проживання. Якщо у ВПО адаптація пройшла швидко, то й ставлення до нової громади позитивне і навпаки. Особливо це проявляється в ситуації, коли ВПО за основним місцем проживання проживали в місті, а їх переселили до сільської місцевості.

Висновки до третього розділу

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб визначається наявністю у людини:

- підвищеної агресивності;
- спрямованості агресії на владні структури;
- негативного відношення до всього, що відбувається у житті ВПО;
- наявністю набутої безпорадності.

Вищезазначені компоненти синдрому жертви можливо діагностувати за допомогою батареї психодіагностичних методик:

методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки та проєктивна методика «Тест руки» (розроблена Б. Брайкліном, З.

Петровським, Е. Вагнером) – для визначення рівня агресивності;

методика «Колірний тест відносин» А. Еткінда – для визначення направленості агресії;

метода структурованого інтерв'ю та спостереження – для визначення позитивного/негативного відношення до всього що відбувається у житті внутрішньо переміщеної особи;

тест «Оцінки рівня ситуативної (реактивної) тривожності»

Спілбергера-Ханіна та методика «Рівень суб'єктивного контролю» Є.Ф. Бажина – для визначення наявності набутої безпорадності.

Визначено основні зовнішні та внутрішні детермінанти, що провокують формування у внутрішньо переміщених осіб синдрому жертви.

Основними зовнішніми детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- екзистенційна загроза – один із самих впливових факторів подій війни , тому що ставить під сумнів подальше існування людини;
- невирішеність фізіологічних потреб, які є необхідними для виживання і включають потреби в їжі, воді, відпочинку та ін.
- неможливість вирішення потреби в безпеці, що включають потреби в захисті від фізичних і психологічних загроз з боку зовнішнього середовища і впевненість в тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому;
- невпевненість у близькому майбутньому та неможливість побудови довгострокових планів на життя, викликає у деяких внутрішньо переміщених осіб підвищений рівень тривожності, який пов'язаний як із зовнішніми, так і

внутрішніми факторами, і свідчить про недостатнє емоційне пристосування до тих чи інших соціальних ситуацій.

Основними внутрішніми (психологічними особливостями особистості) детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- виключно соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість, моральні властивості, відносини);
- індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури);
- індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форми буття);
- біологічно обумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкт, органічні патологічні зміни).

Доведено, що із загальної кількості внутрішньо переміщених осіб, кількість тих, у яких спостерігається наявність синдрому жертви, становить біля 8%.

Внутрішньо переміщеним особам, у яких спостерігається синдром жертви, властиві психологічні якості: низький рівень задоволеності життям, підвищена агресивність, негативне відношення до оточення, набута безпорадність, відсутність сприятливих умов для ефективної адаптації та соціалізації на новому місці проживання.

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб починає проявлятися після 6 місяців за умов не вирішення основних потреб людини (в безпеці, місці проживання, базових фізіологічних потреб, матеріального забезпечення, оплачуваної роботи тощо) та проявляється на фоні підвищеного рівня тривожності.

Результати, викладені в даному розділі, опубліковані в наступних наукових працях автора:

1. Кердивар В.В. Психологічна корекція кризових станів і порушень соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Сучасний стан цивільного захисту України та перспективи розвитку*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовтня 2017 р.). Київ: Інститут державного управління у сфері цивільного захисту, 2017. С. 190–192.

2. Кердивар В.В. Психологічні проблеми адаптації вимушених переселенців зі Сходу України до нових умов життя. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 вер. 2017 р.). Харків: Нац. акад. нац. гвардії України, 2017. С. 97–100.

3. Кердивар В.В. Психологічне супроводження соціалізації вимушених переселенців із зони АТО. *Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 лист. – 1 груд. 2017 р.). Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2017. С. 140–142.

4. Кердивар В.В. Вивчена безпорадність, як психологічна складова особистості деяких внутрішньо переміщених осіб. *Особистість, суспільство, закон*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. присв. пам'яті професора С.П. Бочарової (м. Харків, 25 квіт. 2019 р.). Харків: Харк. нац. ун-т внутрішніх справ, 2019. С. 60–62.

5. Кердивар В.В. Поглиблений психологічний аналіз вразливих категорій внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2019. № 1. С. 217–222. doi:10.32999/ksu2312-3206/2019-1-36 (Index Copernicus, Google Scholar).

6. Kerdyvar V.V. Projev přímé agrese vynucených přestěhovalců z východních regionů ukrajiny. *Sciences of Europe*. Praha, 2020. Vol. 4. № 49. P. 52–54. URL: www.european-science.org (Index Copernicus, Google scholar, The General Impact Factor, International Scientific Indexing).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо визначення психологічних особливостей прояву синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб.

1. Загальнотеоретичний та методологічний рівні розгляду існуючих підходів до аналізу зазначеної проблеми дозволили упорядкувати, розширити та сформулювати ряд положень, які сприяють більш повному розумінню основних категорій, використовуваних у дисертаційному дослідженні.

Так, внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Поняття «синдром жертви» - це тип поведінки та мислення індивіда, який заснований на таких факторах, як: схильність, зовнішні обставини, вплив соціуму, та характеризується деструктивним мисленням та провокаційними діями, що, в свою чергу, призводить до формування навченої безпорадності, агресивності та тривожності.

«Синдром жертви у внутрішньо переміщеної особи» ми визначаємо як наявність у людини одночасно декількох індивідуально-психологічних особливостей: підвищена агресивність, яка направлена на державні структури; негативне відношення до всього, що відбувається з цією людиною; наявність набутої безпорадності, коли людина вважає, що не може контролювати ситуацію і якимось чином вплинути на неї.

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб з районів Донецької та Луганської областей стає фактором, що перешкоджає здійсненню ефективної адаптації, а в подальшому проявляється в широкому діапазоні наслідків – від

психічної дезадаптації до проявів психогенних порушень.

2. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб визначається наявністю у людини:

- підвищеної агресивності;
- спрямованості агресії на владні структури;
- негативного відношення до всього, що відбувається у житті ВПО;
- наявністю набутої безпорадності.

Вищезазначені компоненти синдрому жертви можливо діагностувати за допомогою батареї психодіагностичних методик:

методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки та проєктивна методика «Тест руки» (розроблена Б. Брайкліном, З. Петровським, Е. Вагнером) – для визначення рівня агресивності;

методика «Колірний тест відносин» А. Еткінда – для визначення направленості агресії;

метода структурованого інтерв'ю та спостереження – для визначення позитивного/негативного відношення до всього що відбувається у житті внутрішньо переміщеної особи;

тест «Оцінки рівня ситуативної (реактивної) тривожності» Спілбергера-Ханіна та методика «Рівень суб'єктивного контролю» Є.Ф. Бажина – для визначення наявності набутої безпорадності.

3. Визначено основні зовнішні та внутрішні детермінанти, що провокують формування у внутрішньо переміщених осіб синдрому жертви.

Основними зовнішніми детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- екзистенційна загроза – один із самих впливових факторів подій війни, тому що ставить під сумнів подальше існування людини;
- невирішеність фізіологічних потреб, які є необхідними для виживання і включають потреби в їжі, воді, відпочинку та ін.

- неможливість вирішення потреби в безпеці, що включають потреби в захисті від фізичних і психологічних загроз з боку зовнішнього середовища і впевненість в тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому;

- невпевненість у близькому майбутньому та неможливість побудови довгострокових планів на життя, викликає у деяких внутрішньо переміщених осіб підвищений рівень тривожності, який пов'язаний як із зовнішніми, так і внутрішніми факторами, і свідчить про недостатнє емоційне пристосування до тих чи інших соціальних ситуацій.

Основними внутрішніми (психологічними особливостями особистості) детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- виключно соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість, моральні властивості, відносини);
- індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури);
- індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форми буття);
- біологічно обумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкт, органічні патологічні зміни).

4. Доведено, що із загальної кількості внутрішньо переміщених осіб, кількість тих, у яких спостерігається наявність синдрому жертви, становить біля 8%.

Внутрішньо переміщеним особам, у яких спостерігається синдром жертви, властиві психологічні якості: низький рівень задоволеності життям, підвищена агресивність, негативне відношення до оточення, набута безпорадність, відсутність сприятливих умов для ефективної адаптації та соціалізації на новому місці проживання.

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб починає проявлятися після 6 місяців за умов не вирішення основних потреб людини (в безпеці, місці проживання, базових фізіологічних потреб, матеріального забезпечення, оплачуваної роботи тощо) та проявляється на фоні підвищеного рівня тривожності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Afanasieva N., Bosniuk V., Deinychenko L., Kholodnyi O., Mykhliuk E., Ostopolets I., Shayda N., Shayda O., Svitlychna N. Quality of life of internally displaced persons in Ukraine: social psychological analysis. Conference proceedings 18 International Scientific Conference «*International Relations 2017: Current issues of world economy and politics*» / University of Economics in Bratislava (30 November – 1 December 2017). 2017. P. 44–57.
2. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наук. доп. / за ред. О. Балакіревої; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. 140 с.
3. Солодько А., Доронюк Т. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні. Київ: CEDOS, 2015. 16 с. URL: http://diversipedia.org.ua/sites/default/files/sedos_policy_idps.pdf (дата звернення: 03.04.2018).
4. Міхеєва О., Серeda В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: зб. аналіт. матеріалів. Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. 461 с.
5. Старинська Т. Проблеми операціоналізації понять у контексті дослідження міграції населення. *Освіта регіону*. 2010. № 3. С. 108–116. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/Osvita_regionu/osvita_regioniv_3_2010.pdf (дата звернення: 03.04.2018).
6. Timchenko O., Khrystenko V., Lefterov V., Ivanchenko A., Lunov V. & Pavelkiv V. Is there a «victim syndrome» among internally displaced persons in

Ukraine? *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(6), P.

13092–13110. URL: <https://www.psychosocial.com/article-category/issue-6/> (last accessed: 03.04.2018).

7. Балакірева О. Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб. URL: <http://www.uisr.org.ua/news/36/83.html> (дата звернення: 05.04.2018).

8. Балакірева О. Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб: за результатами соціологічного дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні». *Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості*: міжнар. наук.-практ. конф. URL: <http://ief.org.ua/?p=4562> (дата звернення: 05.04.2018).

9. Куликова О.А. Культурный шок: социально-психологическая адаптация к новой культурной среде. *Вестник университета*. Москва, 2017. № 5. С. 190–195.

10. Шамионов Р.М. К вопросу о взаимосвязи адаптации и социальной активности мигрантов. *Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. В.В. Константинов. Пенза: ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2012. С. 224–228.

11. Кісарчук З.Г., Омельченко Я.М., Лазос Г.П., Литвиненко Л.І., Царенко Л.Г. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: метод. посіб. / за ред. З.Г. Кісарчук. Київ: Логос. . 207 с.

12. Оніщенко Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Харків: Право, 2014. 584 с.

13. Ціцей Р.М. Особливості встановлення психологічного контакту психолога МНС в постраждалими в умовах надзвичайної ситуації: дис. ... канд. псих. наук. Харків, 2014. 187 с.

14. Шевчук А.М. Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації: дис. ... канд. псих. наук. Харків, 2013. 225 с.

15. Майоров А.В. Виктимологическая модель противодействия преступности: монография. – Москва: Юрлитинформ, 2014. 224 с.
16. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы: справочник практикующего психолога. Москва: Эксмо, 2006. 255 с.
17. Ривман Д.В., Устинов В.С. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с.
18. Рыбальская В.Я. Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних: монография. Иркутск: Иркут. ун-т, 1983. 228 с.
19. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: монография. Душанбе, 1977. 237 с.
20. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
21. Голіна В.В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. *Вісник академії правових наук України*. 2007. № 3 (50). С. 185–193.
22. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
23. Литвинов О.М. Віктимізація: фактори, аналіз, заходи протидії: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2009. 70 с.
24. Михайлов А.Е. Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений: учеб. пособие. Киев: НАВСУ. 1998. 44 с.
25. Туляков В.О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса: Юрид. лит., 2000. 336 с.
26. Христенко В.Е. Психология жертвы. Харьков: Консум, 2001. 256 с.
27. Хартман С., Анлауф К. Предотвращение насилия между сверстниками. Коннект США/Россия. 1999. 187 с.
28. Эминов В.Е., Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Психолого-криминологические аспекты здоровья нации и общественной безопасности. *Безопасность и здоровье нации в аспекте преступности*. Москва: НФ Класс

1996. С.33.

29. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие. Москва: Академия, 2006. 304 с.
30. Туляков В.А. Общая характеристика виктимологической политики в современных условиях. Одесса, 2000. 252 с.
31. Холыст Б. Факторы, формирующие виктимность. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1984. Вып. 41. С. 73–74.
32. Васильев В.Л., Мамайчук И.И. Анализ личности несовершеннолетних жертв половых преступлений. *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 61–68.
33. Догадина М.А., Пережогин Л.О. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших. Москва: Евразия, 1999. 325 с.
34. Прокументов Л.М. Особенности личности несовершеннолетнего, являющегося потерпевшим от половых преступлений взрослых. Томск: ТПГУ, Барнаул: БПГУ, 2000. 137 с.
35. Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты. Москва: Владос, 1997. 512 с.
36. Рыбальская В.Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних: учеб. пособие. Иркутск: Иркут. ун-т, 1975. 54 с.
37. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья: в 2 т. Москва: Когито-центр, 1999–2000.
38. Франк Л.В. Об изучении виктимности на психологическом уровне. *Вопросы судебной психологии*. Душанбе, 1971. С. 76–89.
39. Коновалов В. П. Виктимность и ее. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*. Иркутск, 1982. С. 67–78.
40. Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления . Горький : Горьк. высш. школа МВД СССР, 1979. 84 с.

41. Ситковский А.Л. Виктимологическая характеристика и профилактика корыстных преступлений. Москва: Мир, 1998. 97 с.
42. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие. Москва: Владос, 2001. 160 с.
43. Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Изнасилования: причины и предупреждение. Москва, 1990. 192 с.
44. Васильев В.Л., Мамайчук И.И. Анализ личности несовершеннолетних жертв половых преступлений. *Вопросы психологии*. 1993. № 1. С. 61–68.
45. Репецкая А.Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике: монография. Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 1994. 151 с.
46. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, 2004. 352 с.
47. Минская В.С., Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск: Иркут. ун-т, 1988. 128 с.
48. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88
49. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы: учеб. пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. 416 с.
50. Seligman M.E.P. Helplessness: On depression, development, and death. San Francisco: Freeman. 1975. 250 p.
51. Seligman M.E.P. What You Can Change & What You Can't. New York: Knopf. – 1993. 317 p.
52. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8.07.2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146.
53. Конвенція про статус біженців: міжнародний документ від 28 липня 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 03.05.2018).

54. Козинець І.Г. Про співвідношення понять «біженці» та «особи, переміщені всередині країни». *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 213–219.
55. Удовика Л.Г., Фесенко О.А. Питання нормативного закріплення та гарантування прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Práva a slobody človeka a občana: mechanismus ich implementácie a ochrany rôznych oblastiach práva*” (19–20 septembra 2014). Bratislava: Paneurópska vysoká škola: Fakulta práva . – P. 112–115.
56. Jaffe A.J. Notes on the Population Theory of Eugene M. Kulischer, The Mil-bank Memorial Fund Quarterly. 1962. Vol. 40. № 2. P. 187–206.
57. Павлова Л.В. Позастатутна діяльність УВКБ ООН: сприяння захисту переміщених осіб. *Білоруський журнал міжнародного права і міжнародних відносин*. 2000. № 5: Спеціальний випуск до 50-річчя Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. С. 26–31. URL: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/30092/1/2000_5_JILIR_pavlova_r.pdf (дата звернення: 03.04.2018).
58. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны. *Экономический и социальный Совет ООН (ЭкоСоС)*, 22 июля 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2. URL: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html> (дата звернення: 03.04.2018).
59. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-ХІІ. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 16. Ст. 200.
60. Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 14.12.1989 р. № 315 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/315-89-п> (дата звернення: 03.05.2018).
61. Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.1992 р.

№ 706. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/706-92-п> (дата звернення: 03.04.2018).

62. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. Ст. 892.

63. Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 р. № 1094. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. С. 582. Ст. 76.

64. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 р. № 505. *Офіційний вісник України*. 2014. № 80. С. 22. Ст. 2271.

65. Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 р. № 509. *Офіційний вісник України*. 2014. № 81. С. 43. Ст. 2296.

66. Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.10.2014 р. № 531. *Офіційний вісник України*. 2014. № 84. С. 12. Ст. 2372.

67. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.

68. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 2.09.2014 р. № 1669-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 44. Ст. 2040.

69. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово

окупованій території України від 04.02.2016 р. № 990-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 10. Ст.107.

70. Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва від 01 січня 2020 року № 800-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2009. № 19. Ст. 257.

71. Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 637. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.05.2018).

72. Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2016-п> (дата звернення: 03.05.2018).

73. Про затвердження Порядку здійснення верифікації та моніторингу державних виплат: Постанова Кабінету Міністрів України: від 18.02.2016 р. № 136. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-2016-п> (дата звернення: 03.04.2018).

74. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7.11.2014 р. № 1085-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80> (дата звернення: 03.04.2018).

75. Про затвердження Порядку створення, ведення та доступу до відомостей Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України постановою від 22.09.2016 р. № 646. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 187.

76. Деякі питання забезпечення громадян доступним житлом: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 р. № 819. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2018-п> (дата звернення: 03.02.2019).

77. Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України: від 21.10.1995 р. № 848. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-95-п> (дата звернення: 03.04.2018).

78. Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: Наказ Першого заступника керівника антитерористичного центру при службі безпеки України (керівник антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 14.04.2017 р. № 222ог. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v222_950-17#Text (дата звернення: 03.04.2018).

79. Про затвердження Переліку та обсягів товарів, дозволених для переміщення до/з гуманітарно-логістичних центрів та через лінію зіткнення: Наказ Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України від 24.03.2017 р. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0417-17> (дата звернення: 03.04.2018).

80. Про невідкладні заходи щодо захисту прав громадян на території проведення антитерористичної операції: Наказ Міністерства Юстиції України: від 17.06.2014 р. № 953/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0640-14> (дата звернення: 03.04.2018).

81. Порядок емісії платіжних карток, які одночасно є пенсійним посвідченням: Постанова правління Пенсійного фонду України: від 08.04.2016 р. № 7-1. URL: <https://www.pfu.gov.ua/33598-poryadok-emisiyi-platizhnyh-kartok-yaki-odnochasno-ye-pensijnym-posvidchennyam-zatverdzhenyj-postanovoyu-pravlinnya-pensijnogo-fondu-ukrayiny-vid-08-04-2016-7-1-zareyestrovanyj-v-ministerstvi-yustytsi/> (дата звернення: 03.04.2018).

82. Displaced Persons. *International Federation of Social Workers*, 2012. URL: <http://ifsw.org/policies/displaced-persons> (дата звернення: 03.04.2018).

83. Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які

переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 р. № 1094. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF> (дата звернення: 03.04.2018).

84. Первая психологическая помощь: руководство для работников на местах. – Женева: ВОЗ, 2014. 76 с.

85. Cox D., Pawar M. The Field of Displacement and Forced Migration: Programs and Strategies. *International Social Work: Issues, Strategies, and Programs*. London: Sage, 2006. P. 291–323.

86. Staub-Bernasconi S. Social Work as Discipline and Profession. *Theories and methods of social work. Exploring different perspectives*; ed. V. Leskosek. Ljubliana: Faculty of Social Work, 2009. P. 9–30.

87. Guiding principles on internal displacement / UNCR, UN Refugee Agency. URL: <http://www.unhcr.org/protection/idps/43ce1cff2/guiding-principles-internal-displacement.html> (дата звернення: 03.04.2018).

88. Petrini B. Employment and Livelihoods of Sudanese Refugees in Cairo. *Oxford Monitor of Forced Migration*. 2014. Vol. 4, № 1. P. 51–56.

89. Девятко И.Ф. Инструментарий онлайн-исследований: попытка каталогизации. *Онлайн-исследования в России 3.0* / под ред. А. В. Шашкина, И. Ф. Девятко, С. Г. Давыдова. Москва: КЕМ, 2012. С. 17–30.

90. Bendek E.P. The silent scream: counter transference reaction to victims. *American Journal of Social Psychology*. 1984. V. 4. P. 49–52.

91. Lazarus, R.S. Patterns of adjustment. – N.Y.: McGraw-Hill, 1976. 429 p.

92. Oberg K. Culture shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*. 1960. № 7. P. 177–182.

93. Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. Memorandum on the study of acculturation. *American Anthropologist*. 1936. P. 150.

94. Handbook of interpersonal psychology: theory, research, assessment and therapeutic interventions / Edited by L.M. Horowitz, S. Strack. New York: Wiley&

Sons. 2011. 649 p.

95. Шамионов Р.М. К вопросу о взаимосвязи адаптации и социальной активности мигрантов. *Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. В.В. Константинов. Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2012. С. 224–228.

96. Гриценко В.В. Роль индивидуальных различий в процессе адаптации вынужденных мигрантов. *Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы* / под ред. Г.У. Солдатовой. Москва: Смысл, 2001. 279 с.

97. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград: Наука, 1988. 270 с.

98. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России. Москва: Ин-т психологии РАН, 2002. 252 с.

99. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / под ред. Г.У. Солдатовой. Москва: Смысл, 2002. 479 с.

100. Павленко В.Н. Аккультурационные стратегии и модели трансформации идентичности у мигрантов. *Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы* / под ред. Г.У. Солдатовой. Москва: Смысл, 2001. С. 25–39.

101. Шайгерова Л.А. Психология идентичности личности в ситуации вынужденной миграции: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Москва, 2002. 218 с.

102. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери / Л.А. Мельник та ін.; за ред. Л.С. Волинець. Київ: Калита, 2015. 72 с.

103. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2015, № 8 (52). С. 434–446.

104. Лепшокова З.Х. Взаимосвязь аккультурационных ожиданий представителей принимающего населения с компонентами их

психологического благополучия. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов: Грамота, 2012. С. 12–67.

105. Лепшокова З.Х., Ефремова М.В. Аккультурационные стратегии и психологическое благополучие: на примере северокавказских этнических меньшинств Москвы. *Актуальные проблемы психологического знания* / Моск. психолого-социальный ун-т. Москва: МПСУ, 2014. С. 67–79.

106. Константинов В.В. К вопросу о понятии «адаптация». *Проблемы социальной психологии личности*. Саратов: Саратов. гос. ун-т, 2005. URL: <http://psyjournals.ru/articles/d8489.shtml> (дата звернення: 29.08.2018).

107. Гуменюк Л.Й., Бреус А.О. Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2017. № 2. С. 108–122.

108. Вашека Т.В., Гічан І.С., Гічан К.І. Зв'язок соціально-психологічної адаптації переселенців із Донецької та Луганської областей із вибором ними копінг-стратегій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. Київ, 2016. № 2–3 (5–6). С. 22–29.

109. Зінченко О.С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Київ, 2015. № 4 (29). С. 47–53.

110. Музиченко І.В. Вимушені переселенці: проблема соціально-психологічної адаптації. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. Київ, 2016. № 9. С. 18–21.

111. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.

112. Паршина Т.О. Структурная модель социально-психологической адаптации человека. *Социологические исследования*. Москва, 2008. № 8. С. 100–106.

113. Рибалко В.М. Шляхи соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців до умов регіонального ринку праці. *Ринок праці та зайнятість населення*. Київ, 2015. № 3. С. 71–72.

114. Риндзак О.Т. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі. *Регіональна економіка*. Львів, 2016. № 3. С. 120–127.
115. Смолина Т.Л. Методы исследования кросс-культурной адаптации (зарубежный опыт). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. Санкт-Петербург, 2013. С. 282–287.
116. Хачатурян Ю.Р. Теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації дітей вимушених мігрантів. *Український психологічний журнал*. Київ, 2017. № 1 (3). С. 177–191.
117. Черникова С.В. Сущность и значение моделей межкультурной адаптации. *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств*. Челябинск, 2012. № 4 (32). С. 155–157.
118. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу. *Социс. Социологические исследования*. Москва: Наука, 2007. № 5 (277). С. 70–77.
119. Блинова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: Талком, 2016. Т. IX. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 9. С. 58–66.
120. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности. *Социс. Социологические исследования*. Москва : Наука, 2003. № 7 (231). С. 84–91.
121. Педько К.В. Соціально-психологічні особливості вимушених переселенців. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів, 2015. Вип. 128. С. 201–204.
122. Ручкова Н.А. Психологическая помощь при адаптации мигрантов. *Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: материалы Междунар. науч.-практ. конф.* Пенза: ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2012. С. 194–199.

123. Тітар І.О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. *Соціологія. Український соціум*. Київ, 2016. № 4 (59). С. 57–68.

124. Головченко Д.І. Соціально-психологічні передумови реінтеграції внутрішньо переміщених осіб в соціум. *Актуальні проблеми психології малих груп*: матеріали 4-ї наук. конф. (Київ, 2017 р.). URL: <http://gorn.kiev.ua/group/stattia03.html> (дата звернення: 05.07.2018).

125. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Вып. 3: учеб. пособие. Москва: Рос. психол. общ-во, 1998. 114 с.

126. Мазіна Н.Є. Соціальний капітал як ресурс соціально-економічної адаптації вимушених переселенців. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія «Філософія, культурологія, соціологія». Маріуполь, 2015. Вип. 10. С. 169–178.

127. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наук. доп. / за ред. О.М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2016. 140 с.

128. McMichael C., Manderson L. Somali women and well-being: Social networks and social capital among immigrant women in Australia. *Human organization*. 2004. Vol. 63, № 1. P. 88–99.

129. Середа Ю.В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні. *Соціологія. Український соціум*. Київ, 2015. № 3 (54). С. 29–41.

ДОДАТКИ

Додаток А

Структуроване інтерв'ю

1. Як давно ви переїхали в інший регіон країни?
2. Що для Вас було найбільшим випробуванням?
3. Яке Ваше ставлення до приймаючого населення?
4. Як довго Ви шукали роботу?
5. Які позитивні моменти були у вас в житті останнім часом, і як давно?
6. Чи вважаєте Ви інших людей які переїхали в інші регіони країни більш вдалими і щасливими?
7. Якщо Вам пропонують допомогу будь-то волонтери, сусіди або колеги по роботі, Ви її приймаєте, чи відмовляєтесь?
8. Кого Ви звинувачуєте в своїх проблемах і невдачах?
9. Чи намагаєтесь ви налагодити тісні відносини з новими людьми, або ж сподіваєтесь на швидке повернення в рідні краї?

Анкета експертного оцінювання

Віра в щасливе майбутнє	1	5	10
Позитивне відношення до приймаючого населення	1	5	1
Заикленість на негативі	1	5	1
Егоцентричність (не в змозі розглядати ситуацію з точки зору інших людей)	1	5	1
Переконаність в тому, що інші люди удачливіші і більш щасливі	1	5	1
Звинувачення інших у власних промахах та невдачах	1	5	1
Адаптованість до нового соціального середовища	1	5	1
Прагнення викликати жалість до себе	1	5	1
Перебільшення значення негативних наслідків	1	5	1
Агресія	1	5	1
Категорична відмова від будь-якої допомоги	1	5	1
Позитивна налаштованість, щодо майбутнього	1	5	1
Емоційний дискомфорт	1	5	1
Часті будь-які скарги	1	5	1
Небажання брати на себе відповідальність	1	5	1